

“FELSEFİ BİR SORUN OLARAK HUKUKA İTAAT YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Yard. Doç. Dr. Sercan Gürler *

Giriş

En yalın ifadeyle hukuk, bir kurallar manzumesidir. Kurallar aracılığıyla kişilerden belirli şekilde davranmalarını ister; bazı davranışlara izin verirken bazılarını yasaklar. Bu yönüyle hukukun normatif bir düzen oluşturduğu söylenebilir. Hukuk, bir takım normlar çerçevesinde insan davranışlarını düzene sokmaya çalışır. Kurmaya çalıştığı bu düzene aykırı hareket edildiğindeyse müeyyide ile karşılık verir. Üstelik insan davranışlarını düzenleyen diğer toplumsal davranış kurallarından farklı olarak hukukun müeyyideleri devlet eliyle uygulanır. Yani hukuk, zorlayıcıdır (cebridir); aykırılık durumunda müeyyide uygulamak suretiyle bireyleri belirli şekilde davranmaya zorlar. Hukukun zorlayıcılığı, bireylere bir takım yükümlülükler getirdiği anlamına da gelir. Dolayısıyla hukuk her şeyden önce bir yükümlülükler alanıdır. Bireyler, hukuk tarafından belirlenen bir takım yükümlülüklerle sahiptir ve bu yükümlülükler, bireylerin belirli şekilde davranmasını gerektirir. Şüphesiz bireyler, yine hukukun belirlediği bir takım haklara da sahiptir. Hatta her yükümlülüğün karşısında bir hakkın yer aldığı söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında hukuk, hak ve yükümlülüklerden oluşan normatif bir düzen şeklinde de tanımlanabilir. Bu tanım aynı zamanda hukuku, diğer toplumsal davranış kurallarından ayırdığı gibi kaba güçten de ayırır. Fakat hukukun normatif niteliğini ve zorlayıcılığını en iyi ifade eden özelliği, bireyleri belirli şekilde davranma konusunda yükümlü kılmasıdır¹.

Bir takım kurallar aracılığıyla insan davranışlarını düzenlemeyi amaçlayan, hatta bu amacının gerçekleşmesi için müeyyideler getiren ve bu müeyyideleri zora başvurarak uygulayan hukuk, böyle bir yetkiyi nereden almaktadır? Diğer bir deyişle hukukun, bu yetkiyi kullanırken dayandığı herhangi bir ilke var mıdır? Hukuk, kişilerden bir takım taleplerde bulunurken, herhangi bir

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı.

¹ Andrei Marmor, **Philosophy of Law**, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2011, pp. 1-2; Leslie Green, “Law and Obligation”, **The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law**, Ed. Jules Coleman and Scott Shapiro, Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 514-547, pp. 514-516. Hukukun normatif karakteri ve doğurduğu sonuçlar için bkz. Hans Kelsen, **Pure Theory of Law**, Trans. Max Knight, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967, pp. 44-50; H. L. A. Hart, **The Concept of Law**, Reprinted, Oxford, Oxford University Press, 1993, pp. 79-88; Vecdi Aral, **Hukuk ve Hukuk Bilim Üzerine**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2001, s. 53-69.

gereğe başvurmakta mıdır yoksa hukuk için muhataplarının tavrı, tepkisi önem taşımaz mı?

Peki, bireyler hukukun bu talepleri karşısında nasıl bir tavır sergilemelidir? Hukukun taleplerini, her ne pahasına olursa olsun karşılamalı mıdır yoksa itiraz hakkı var mıdır?

Bu ve benzeri sorular, hukuk felsefesi literatüründe hukukun otoritesi ve itaat yükümlülüğü sorunu olarak isimlendirilir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan da son 40-50 yıldır çağdaş hukuk felsefesi tartışmalarında tekrar önem kazanan hukukun otoritesi ve itaat yükümlülüğü başlığı altında ele alınan işte bu sorundur².

Hukuka İtaat Yükümlülüğü Sorununun Tanımlanması

Bireylerin hukuka, salt hukuk olduğu için uymaları gerekip gerekmediği, hukuk felsefesinde hukuka itaat yükümlülüğü sorunu şeklinde isimlendirilir. 1960'lı yıllardan itibaren Batı dünyasında toplumsal bir hoşnutsuzluğun giderek arttığı ve yaygınlaştığı görülmüş, bu süreç, bireyin topluma karşı yükümlülüklerini tartışmaya açmış, bir yandan adalet kuramlarına, diğer yandan birey hak ve özgürlüklerine yönelik gözle görülür bir ilginin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Siyasi ve hukuki düşünce tarihinin en eski sorunlarından biri sayılan hukuka itaat yükümlülüğü de işte bu sürecin bir ürünü olarak tekrar gündeme gelmiştir. Düşünce tarihi boyunca neredeyse hiçbir düşünürün varlığını reddetmediği hukuka itaat yükümlülüğü, 1970'lerden itibaren daha çok şüphecî bir yaklaşımla ele alınmaya başlanmış, zaman içerisinde çeşitli itirazlara uğramıştır. Fakat bu durum, yine de hukuka itaat yükümlülüğü sorununun hâlâ siyaset, hukuk ve ahlâk felsefesi tartışmalarının en önemli konuları arasında yer aldığı gerçeğini değiştirmemektedir³.

Bugün tartışıldığı şekliyle bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü sorununun mahiyetini daha iyi anlayabilmek için bir kaç nokta üzerinde durmak gerekir.

Öncelikle belirtmelidir ki hukuka itaat yükümlülüğü düşüncesi, bireylerin hukuk kurallarının gereğini yerine getirmeleri için ahlâkî bir takım sebeplerin bulunduğu varsayımına dayanır. Yani hukuka itaat yükümlülüğünden bahsedebilmek için hukuka itaat, salt ahlâkî gerekçelerle izah edilebilmesi

² Hemen belirtmelidir ki burada ele alındığı şekliyle hukuk, pozitif hukuktur. Yani belirli şekil şartlarına uygun, yasama organı tarafından çıkarılan geçerli kurallardan oluşan yürürlükteki hukuktur. Yürürlükteki hukuk kurallarının dışında ve üzerinde, belirli ahlâkî değerleri temsil eden bir hukukun varolup olmadığı sorunu, hukuk felsefesi açısından ne kadar önemliyse de bu çalışma kapsamına girmemektedir. Pozitif hukukun dışında ve üzerinde, her yasa koyucunun uyması gereken evrensel bir takım hukuk kurallarının varlığı sorunu, çok daha geniş bir çalışmanın konusu olabilir ancak. Hâlbuki burada, hukuk denilince akla ilk gelen, herhangi bir üniversite ders kitabının girişinde tanımlanan anlamda bir hukuktan bahsedilmektedir. Bu çalışmanın amacına uygun bir hukuk tanımının, devlet eliyle müeyyidelendirilmiş toplumsal davranış kuralları şeklinde olacağı belirtmelidir.

³ John Hurton, **Political Obligation**, Atlantic Highlands, NJ, Humanities Press International, Inc., 1992, p. 4; Joseph Raz, "The Obligation to Obey: Revision and Tradition", Joseph Raz, **Ethics in the Public Domain (Essays in the Morality of Law and Politics)**, Oxford, Clarendon Press, 1994, pp. 341-354, p. 341; Tony Honoré, "Must We Obey? Necessity As A Ground of Obligation", **Virginia Law Review**, Vol. 67, 1981, pp. 39-61, pp. 39-40.

gerekir. Bireyleri, hukuka itaati tercih etmeye götüren sebep, bu konuda ahlâki bir yükümlülüğün bulunmasıdır. Yoksa bireylerin bir hukuk kuralına, hukukun bir gereği olarak uymak zorunda oluşu gayet açıktır ve tartışma götürmez. Zira uymadıkları takdirde bireylerin belirli bir hukuki müeyyideyle karşılaşacağı kaçınılmazdır. Hâlbuki hukuka itaat yükümlülüğü sorunu çerçevesinde tartışılan konu, hukuka uygun davranmaları konusunda bireylerin hukuki yükümlülüklerinin dışında ayrıca ahlâki bir yükümlülüğünün de bulunup bulunmadığıdır⁴. Buradaki sorun, ahlâkın hukuk içerisindeki yerinden çok, hukukun ahlâk içerisindeki yerinin ne olacağıdır⁵.

Hukuka itaat yükümlülüğü sorunu çoğu zaman siyasi yükümlülük başlığı altında ele alınır. Zira hukuka itaat yükümlülüğünün, aynı zamanda siyasi yükümlülüklerden biri olduğu varsayılır. Siyasi yükümlülükler, bireylerin mevcut siyasi otoriteye karşı sahip olduğu ahlâki yükümlülüklerdir; bireylerin siyasi otoritenin kararlarına uymasını gerektirirler. Çağdaş toplumlarda siyasi otoritenin en önemli faaliyet alanlarından birisi hukuki bağlayıcılığa sahip kuralları koymaktır. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğü siyasi otoritenin koyduğu bu kurallara itaat edip etmeme sorunu şeklinde de ifade edilebilir. Bu anlamda siyasi otoritenin koyduğu hukuk kurallarına itaat, örneğin siyasi hayata katılma, kamuyu ilgilendiren görevlerde bulunma, vatanını sevmeye ve onun için fedakârlıkta bulunma gibi vatandaşlık ödevi olarak da isimlendirilebilecek siyasi yükümlülükler arasında yer alır. Dolayısıyla siyasi otoritenin meşruiyetinin temellendirilmesi sorunu ile hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını izah etme sorunu çoğu zaman örtüşür. Nitekim çağdaş siyaset felsefesi literatüründe de hukuka itaat yükümlülüğü, sık sık diğer siyasi yükümlülüklerle birlikte incelenmiştir. Fakat bu çalışmada hukuka itaat yükümlülüğü, yukarıda açıklanan ve siyasi yükümlülüklerle örtüşen geniş anlamıyla değil, dar anlamıyla ele alınmış, yani bireylerin, diğer siyasi yükümlülüklerden bağımsız olarak hukuka itaat etmelerini gerektiren salt ahlâki bir yükümlülüklerinin var olup olmadığı sorunu çerçevesinde tartışılmıştır⁶.

⁴ “Obligation to Obey the Law” maddesi, Brian Bix, **A Dictionary of Legal Theory**, Oxford, Oxford University Press, 2004, p. 152; Brian Bix, **Jurisprudence (Theory and Context)**, Fifth Edition, Durham, North Carolina, Carolina Academic Press, 2009, p. 178; Joseph Raz, “The Obligation to Obey the Law”, Joseph Raz, **The Authority of Law (Essays on Law and Morality)**, Reprinted, Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 233-249, pp. 233-234.

⁵ Bix, **Jurisprudence (Theory and Context)**, p. 177.

⁶ Leslie Green, **The Authority of the State**, Reprinted, Oxford, Clarendon Press, 2008, pp. 221-222; Joseph Raz, **Morality of Law**, Oxford, Clarendon Press, 1986, p. 100; A. John Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1979, pp. 4-5. “A Misconceived Discourse on Political Obligation” [Siyasi Yükümlülüğe Dair Yanıtlı Bir Söylem] isimli hayli özgün ve aydınlatıcı makalesinde Bikhu Perekh, hukuka itaat yükümlülüğünü siyasi yükümlülüklerden biri kabul eden geleneksel yaklaşıma karşı çıkmaktadır. Perekh’e göre diğer toplum türlerinden farklı olarak *siyasi toplum* [polity], bireylerin istedikleri zaman girip istedikleri zaman çıkacağı tamamen tesadüf eseri bir toplu yaşam biçimi değildir. Birarada yaşama iradesi gösteren bireylerin oluşturduğu kurumsallaşmış örgütlenmeye sahip bir toplumdur. Bu tür bir toplumda herkes adına kimlerin bağlayıcı kararlar alacağı ve uygulayacağı yazılı veya yazısız hukuk kuralları tarafından belirlenir. Bu kurallar da anayasada yer alır. İşte bu tür bir toplumda yaşayan bireylerin iki tür yükümlülüğü vardır. Bunlardan ilki, herkes adına karar alma ve uygulama yetkisine sahip siyasi otoritenin kararlarına uyma yükümlülüğüdür. Berekh’in *medeni yükümlülükler* [civil

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da hukuka itaat yükümlülüğünün, sosyo-psikolojik bir tutum olan *uyma davranışı* ile karıştırılmaması gerektiğidir. Zira uyma davranışı, kişilerin psikolojik ve sosyolojik koşullarıyla sonuçlandırılarak, hukuk kuralları da dahil toplum yaşamını düzenleyen her türlü kurala *uyma* eğilimini açıklamak için başvurulan bir kavramdır. Bu anlamda bireylerin hukuk kurallarına *uyması*, bilinçli ve iradi bir tutumdan kaynaklanmaz. Yani hukuka *uyup uymama*, bir tercih sorunu değildir. Uyma davranışı açısından cevabı araştırılan soru, kişilerin bir hukuk kuralına niçin uyduğudur, yoksa uyması gerekip gerekmediği değil. Kişilerin uyma davranışı sergilemesinin sebebi, alışkanlık, korku, endişe, çıkar duygusu veya kısa vadeli herhangi başka bir beklenti olabilir. Bu yönüyle uyma davranışı büyük ölçüde ampirik çalışmaya konu oluşturur. Gözlemlenebilir süreçlerden hareketle araştırılması gerekir. Nitekim bugün sosyo-psikolojik araştırmaların önemli konuları arasında uyma davranışı da yer alır. Buna karşılık bu çalışmada ele alınan *hukuka itaat yükümlülüğü*, sosyolojik veya psikolojik bir olgu değildir. Bireyin kendi iradesiyle kabul ettiği ahlâki bir durumdur. Yani bir tercih sorunu değildir. Dolayısıyla tamamen olmasa bile büyük ölçüde akli bir süreç işaret eder; belirli bir akıl yürütme tarzını gerektirir. Bu özelliği sebebiyle de ancak felsefi temellendirmeyi esas alan bir düşünme ve sorgulama faaliyeti aracılığıyla ele alınabilir. Sonuç itibarıyla *uyma davranışı* sosyoloji ve psikoloji gibi disiplinlerin konusunu oluştururken, *itaat yükümlülüğü* ancak felsefenin araştırma alanına girer. Bu açıdan bakıldığında hukuka itaat yükümlülüğü sorununun, siyaset, hukuk ve ahlâk felsefesinin kesiştiği noktada yer aldığı söylenebilir⁷.

obligations] ismini verdiği bu yükümlülükler, hukuk tarafından belirlenir. Bu yükümlülükler kırımızı ışıktır durma, vergi ödeme, şiddetten ve suç işlemekten kaçınma gibi davranışlar örnek gösterilebilir ki bunlara *hukuki yükümlülükler* de denilebilir. İşte hukuka itaat yükümlülüğü bu tür yükümlülüklerdendir. Bireylerin siyasi toplumda sahip olduğu ikinci grup yükümlülükler ise *siyasi yükümlülükler* [political obligations] başlığı altında ele alınabilir. Perekh, çoğu zaman bu gruba dahil edilmesine karşın hukuka itaat yükümlülüğünün, siyasi yükümlülüklerle hiçbir ilişkisinin bulunmadığı ileri sürer. Siyasi yükümlülükler alanında, bireylerin, siyasi otoriteye karşı değil içinde yaşadığı toplumun diğer üyelerine karşı sahip olduğu yükümlülükler yer alır. Diğer bir deyişle medeni yükümlülükler açısından birey, siyasi otoriteye tabi bir konumda iken siyasi yükümlülükler bakımından salt bir vatandaş, dolayısıyla kendisi gibi yine vatandaş konumunda bulunan siyasi toplumun diğer üyelerine karşı bir takım yükümlülükleri vardır. Kamu yaşamına aktif katılım, siyasi otoritenin davranışlarını denetleme, ortak menfaatlerin geliştirilmesi, eşitsizliklerin giderilmesi, adaletsizliklerin asgariye indirilmesi için çalışma gibi hukuk tarafından düzenlenmemekle birlikte yine de ahlâki niteliğe sahip yükümlülükler siyasi yükümlülükler olarak gösterilebilir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere siyasi yükümlülükler, vatandaşlık yükümlülükleri olarak da isimlendirilebilir. Bu anlamda vatandaşlık yükümlülükleri iyi vatandaş olmayı gerektiren yükümlülüklerdir. Tekrar vurgulanmalıdır ki hukuka itaat yükümlülüğü bu grupta yer almaz. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğünü siyasi yükümlülüklerden biri kabul etmesi sebebiyle geleneksel yaklaşım hayli yanıltıcı sonuçlara götürebilecek niteliktedir. Bkz. Bikhu Perekh, "A Misconceived Discourse on Political Obligation", **Political Studies**, Vol. XLI, 1993, pp. 236-251, *passim*.

⁷ Green, **The Authority of the State**, p. 225; Hurton, **Political Obligation**, p. 7. Uyma davranışına açıklamaya ilişkin davranışçı, psikanalitik ve bilişselci yaklaşımlar için bkz. Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 4. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık A.Ş., 2011, s. 75-115. Nasıl ki hukuka itaat yükümlülüğü felsefi bir kavram olmasıyla sosyal psikolojinin bir kavramı olan uyma davranışından farklıysa siyasi otoritenin meşruluğu sorunu da sosyolojinin ele aldığı meşruiyet sorunundan

Nitekim bu çalışmada da sözü geçen disiplinlerin konuyla ilgili geliştirdiği kavramsal ve yöntemsel zeminden hareket edilmiş, günümüzün en etkili hukuka itaat yükümlülüğü kuramlarının argümanlarına başvurulmuştur.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünün Özellikleri

Hukuka itaat yükümlülüğünü temellendiren kuramların argümanlarını ve bu argümanlara yönelik eleştirileri tartışmaya geçmeden önce, hukuka itaat yükümlülüğünün nasıl bir yükümlülük olduğu, ne tür özellikler sergilediği konusu üzerinde durulmalıdır. Hukuka itaat yükümlülüğünün özelliklerinin tespiti aynı zamanda hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden bir kuramsal yaklaşımın yerine getirmesi gereken asgari koşulların ortaya konması anlamına da gelir.

Hukuka itaat yükümlülüğü, bireylerin, bir hukuk kuralına veya bir hukuk sisteminin tamamına salt hukuki niteliğinden ötürü itaat etmelerini gerektiren ahlâki bir yükümlülük şeklinde tanımlanabilir. Bu tanımdan hareketle hukuka itaat yükümlülüğünün özellikleri şöyle sıralanabilir⁸:

- Hukuka itaat yükümlülüğü öncelikle *ahlâki bir yükümlülüktür*. Tıpkı diğer ahlâki yükümlülükler gibi bağlayıcılığa sahiptir. Belirli şekilde davranması için bireylere ahlâki gerekçeler oluşturur; bu gerekçelerle bağlı kalmaya zorlar. Yukarıda da belirtildiği gibi bireylerin alışkanlık, korku veya kişisel çıkar gibi saiklerle değil, salt ahlâki gerekçelerle hukuka uymalarını gerektirir⁹.

farklıdır. Hukuka itaat yükümlülüğü ile birlikte ele alınan otorite kavramı da ahlâki bir kavramdır ve meşruluğunun izahı felsefi temellendirmeyi gerektirir. Buna karşılık özellikle Max Weber'in incelediği şekliyle meşruiyet, sosyolojik bir olgudur ve siyasi otoriteye işaret eder. Bu anlamda bir siyasi otoritenin meşruluğu, o toplumda yaşayanların çoğunluğu tarafından benimsenmesine dayanır. Bireyler korku, alışkanlık, ideolojik koşullanma gibi sosyolojik veya psikolojik sebeplerle mevcut siyasi otoritenin kararlarına uyuyorsa söz konusu otorite meşru kabul edilir. Buna karşılık siyasi otoritenin ahlâki meşruiyeti, bireylerin fiilen uyup uymamasına bakılmaksızın muhatapları açısından itaat yükümlülüğü doğurmasından kaynaklanır. Bu anlamda meşru siyasi otorite, kural koyma ve uygulama, bireylerden bu kurallara uymasını talep etme hakkı şeklinde tanımlanabilir. Meşru otorite kavramının sosyal ve siyasal bilimler ile felsefe-deki ele alınış tarzları arasındaki farklar ve hukuka itaat yükümlülüğü sorunu açısından felsefi olmayan diğer yaklaşımların eleştirisi için bkz. Green, **The Authority of the State**, pp. 1-9; A. John Simmons, "Justification and Legitimacy", A. John Simmons, **Justification and Legitimacy (Essays on Rights and Obligations)**, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 122-157, pp. 131-135. Siyasi meşruiyet sorununun özellikle hukuk devleti bağlamında tartışıldığı sosyolojik bir çalışma için bkz. Mehmet Tefik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2008, s. 191-371.

⁸ Hukuka itaat yükümlülüğünün tanımı ve özellikleri için bkz. Green, **The Authority of the State**, pp. 225-231; George Klosko, **The Principles of Fairness and Political Obligation**, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1992, p. 2-6; Klosko, **op. cit.**, pp. 2-6; Matthew H. Kramer, "Legal and Moral Obligation", **The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory**, Ed. Martin P. Golding and William A. Edmundson, Oxford, Blackwell Publishing, 2005, pp. 179-190, pp. 179-180; Simmons, **Moral Principles and Political Obligation**, pp. 29-38.

⁹ Ahlâk felsefesinin temel kavramlarından biri olan *yükümlülük* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sercan Gürler, **Hukuka İtaat Yükümlülüğü ve Sınırları (Birey ile Hukuk Arasındaki İlişkinin Ahlâki Niteliği Üzerine Bir İnceleme)**, İstanbul, Filiz Kitabevi,

- Hukuka itaat yükümlülüğü içerikten bağımsızdır. Yani bir hukuk kuralının içeriği ne denli ahlâki veya gayri ahlâki olursa olsun bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü, söz konusu hukuk kuralının salt hukuki niteliğinden kaynaklanır. Bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü olup olmadığı sorusu cevaplandırılırken itaat edilecek hukuk kuralının içeriği değil de salt hukuki niteliği dikkate alınır.

- Hukuka itaat yükümlülüğü sadece tek bir kişiyi değil belirli bir toplumda yaşayan herkesi bağlamalıdır. Bu özelliği, hukuka itaat yükümlülüğünün aynı zamanda genel bir yükümlülük haline getirir. Dolayısıyla *genellik* olarak isimlendirilebilir.

- Hukuka itaat yükümlülüğü, belirli bir ülkede yürürlükte bulunan hukuk kuralları için ve bu kuralların tamamı açısından geçerlidir. Bu anlamda bireyler, ancak kendi toplumlarının hukukuna karşı yükümlü tutulabilir. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğünün var olup olmadığı sorusu, ancak belirli bir hukuk düzeni dikkate alınarak cevaplandırılmalıdır.

- Son olarak hukuka itaat yükümlülüğü mutlak değil, *prima facie* bir yükümlülüktür. Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı kabul edilse bile bu, her durumda, ne pahasına olursa olsun bireyleri bağlayan bir yükümlülük değildir. Çok ağır ahlâka aykırılıklar taşıyan kuralların itaat yükümlülüğü doğurmaya çağrı tartışma götürmez. Yani bireyler hukuka aykırı davranabilir, fakat bunu ahlâken gerekçelendirmek zorundadır. Buna karşılık hukuka uygun davranmanın, herhangi bir gerekçelendirmeye ihtiyacı yoktur. Nitekim bu konudaki felsefi yaklaşımlara bakıldığında hukuka itaat yükümlülüğünün ısrarcı savunucuları bile burada kastedilen hukuka itaat yükümlülüğünün, mutlak değil de *prima facie* bir yükümlülük olduğunu kabul eder¹⁰.

2011, s. 27-39; Simmons, **Moral Principles and Political Obligation**, pp. 7-16; Klosko, **The Principles of Fairness and Political Obligation**, pp. 6-12;

¹⁰ *Prima facie* yükümlülük kavramı, hukuka itaat yükümlülüğü için ilk kez İngiliz ahlâk filozofu W.D. Ross (1877-1971) tarafından kullanılmıştır. Ahlâki yükümlülükleri, *prima facie yükümlülükler* [prima facie obligations] ve *gerçek yükümlülükler* [actual obligations] şeklinde ikiye ayıran Ross, ahlâki iddialarımızdan çoğu zaman daha güçlü başka ahlâki iddialar adına vazgeçebildiğimiz gerçeğinden yola çıkar. Söz verme ediminde bu gerçek çok daha belirgindir. Örneğin kaza geçiren birine yardım etmek için ögle yemeğine gideceğimize dair bir arkadaşımıza verdiğimiz sözden dönmekte ahlâken bir mahzur görmeyiz. Zira zor durumda bulunana yardım etme yükümlülüğü, söz verme yükümlülüğüne ağır basar. Dolayısıyla kendi başına bir yükümlülük kabul edilse de sözünde durma, zorda kalana yardım yükümlülüğü tarafından ihlâl edilebilir, hatta edilmelidir. Ross, *prima facie* terimini, daha ağır başka bir yükümlülük tarafından ihlâl edilebilen yükümlülükleri ifade etmek için kullanmaktadır. Bu anlamda *prima facie* yükümlülüklerin bağlayıcılığı geçicidir, koşulludur. Buna karşılık gerçek yükümlülükler somut bir durumda sergilememiz gereken doğru ahlâki davranışı bize gösterir. Ross'a göre dürüstlük, sözünde durma, minnettarlık ve iyilik gibi hukuka itaat de *prima facie* bir yükümlülüktür. Yani hukuka itaat yükümlülüğü ancak geçici bir bağlayıcılığa sahiptir; itaatsizliği gerektiren daha ağır bir yükümlülüğün varlığı durumunda ihlâl edilebilir, W.D. Ross, **The Right and The Good**, Oxford, Oxford University Press, 1930, pp. 18-27. *Prima facie* yükümlülük kavramı ve hukuka itaat yükümlülüğü ile ilişkisi için ayrıca bkz. Klosko, **The Principle of Fairness and Political Obligation**, pp. 12-16; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 24-28; M.B.E. Smith, "The Duty to Obey the Law", **A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory**, Ed. Dennis Patterson, Blackwell Publishing Ltd., 1999, pp. 465-474, pp. 465-466; Richard A. Wasserstrom, "The Obligation to Obey The Law", **The Duty to Obey**

Sonuç itibarıyla bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünün bulunup bulunmadığı tartışması bağlamında cevabı aranan soru şu şekilde ifade edilebilir: Belirli bir ülkede yürürlükte olan hukuk kurallarının tamamına, içeriğine bakılmaksızın salt hukuki niteliğinden ötürü o ülkede yaşayan herkesin itaat etmesini gerektiren *prima facie* bir ahlâki yükümlülük var mıdır?

Bu tür bir yükümlülüğün varlığını kabul eden herhangi bir kuramsal yaklaşımın, iddialarını felsefi açıdan temellendirebilmesi için, yukarıda ele alınan beş özelliğin beşine birden sahip bir yükümlülük kavramına dayanması gerekir.

Bu açıklamalardan sonra hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirme girişimlerinin ve bu girişimlere yönelik itirazların tartışılmasına geçilebilir.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünün Temellendirilmesi

Bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünün olup olmadığı sorusu olumlu cevaplandırıldığında şüphesiz hemen ardından bu tür bir yükümlülüğün nasıl temellendirilebileceği sorusu gelir. Hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmek ise yukarıda da belirtildiği gibi felsefi bir akıl yürütme aracılığıyla hukuka itaat yükümlülüğünün ahlâki temelini ortaya koymak demektir. Zira hukuka itaat yükümlülüğü, ahlâki bir yükümlülüktür. Dolayısıyla bir felsefi sorun olarak hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı, daha genel ahlâki ilke veya ilkelerden hukuka itaat yükümlülüğünün çıkarılıp çıkarılmayacağı sorunudur. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden düşünürler, hukuka itaat yükümlülüğünü söz verme, rıza gösterme, karşılıklık, adalet vb. daha genel ahlâki ilkelerden türetir. Hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmek de işte bu ahlâki ilkelerden hareketle bireylerin niçin hukuka itaat etmesi gerektiğini göstermektedir¹¹.

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden kuramlar, bir yandan hukuka itaat yükümlülüğünü dayandırdıkları daha genel ahlâki ilkeye, diğer yandan da bu tür bir yükümlülüğün bireylerin iradesine bağlı ortaya çıkıp çıkmadığına göre farklılaşır. Buna göre bir tarafta hukuka itaat yükümlülüğünün ortaya çıkış şekli dikkate alınarak *iradeci ve iradeci olmayan* kuramlar, diğer tarafta da hukuka itaat yükümlülüğünün dayandırıldığı ahlâki ilke göz önünde bulundurularak *rıza, fair play, minnettarlık, doğal adalet ödevi ve toplumsal aidiyet duygusu* kuramları şeklinde bir tasnif söz konusudur. Bununla birlikte *rıza, fair play ve minnettarlık duygusunu* merkeze alanlar iradeci

the Law, Ed. William A. Edmundson, Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1999, pp. 17-47, pp. 20-21.

¹¹ Hurton, **Political Obligation**, pp. 12-13; D.D. Raphael, **Problems of Political Philosophy**, Second Edition, Revised and Enlarged, London, Macmillan Education Ltd., 1990, pp. 179-181; A. John Simmons, "Political Obligation and Authority", **The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy**, Ed. Robert L. Simon, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 2002, pp. 17-37, pp. 17-18. Her ne kadar zikredilen bu eserlerde siyasi yükümlülüklerden bahsedilse de yukarıdaki açıklamayı da dikkate alarak bu bağlamda hukuka itaat yükümlülüğünün dar anlamda bir siyasi yükümlülük olduğu, dolayısıyla literatürde siyasi yükümlülük hakkındaki açıklamaların, bu çalışma bağlamında hukuka itaat yükümlülüğü için de büyük ölçüde geçerlilik taşıdığı söylenebilir.

kuramlar başlığı altına incelenirken, *doğal adalet ödevi* ve *toplumsal aidiyet duygusuna* başvuranlar iradeci olmayan kuramlar şeklinde isimlendirilir¹².

Şimdi bu kuramların herbirinin temel argümanları ve bu argümanlara yönelik eleştiriler üzerinde durulabilir.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünü Bireyin İradesine Dayandırma

Bireylerin hukuka niçin itaat etmekle yükümlü olduğu sorusunun cevabı ilk bakışta gayet kolay gibi gözükür. Bireyler, hukuka itaat etmekle yükümlüdür zira bu konuda bir irade ortaya koymuşlardır. Bu tür bir yükümlülüğün altına kendi istekleriyle girmişlerdir. Yani hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı bireylerin iradesine dayanır. Hiçkimse kendi iradesi dışında hiçbir yükümlülük altına giremeyeceği gibi, hukuka itaat etmek zorunda da bırakılamaz. Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden iradeci kuramların temel argümanı budur.

Hukuka itaat yükümlülüğünü iradeye dayandırdıktan sonra doğal olarak cevaplanması gereken ikinci bir soru gündeme gelir: Bireylerin iradesinin hukuka itaat yükümlülüğü altına girmeyi kabul etme yönünde olduğu nasıl anlaşılır?

Bireylerin iradesinin hukuka itaat yönünde olduğunun nasıl anlaşılacağı sorusunun da cevabı kolay gibidir. Hukuka itaat yükümlülüğü tartışmalarında bu soruya uzun süre rıza kavramıyla cevap verilmiştir. Dolayısıyla rıza kavramını hukuka itaat yükümlülüğünün temeli sayan iradeci kuramlara biraz daha yakından bakmak gerekir.

Rıza Kuramı ve Sözleşmecî Gelenek

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını “rıza”ya dayandırma eğilimi çok yaygındır ve tarihi bir hayli eskiye uzanır. Rıza kavramına hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmek için başvuran yaklaşımların ilk örneğini, Eflatun’un *Kriton* diyalogunda görürüz¹³. Bununla birlikte rıza kuramı, özellikle

¹² Hukuka itaat yükümlülüğü kuramlarına dair bu tasnif şekli için bkz. Green, "Law and Obligation", pp. 525-539. Literatürde ayrıca bir toplumda yaşayan insanların arasındaki sorunların ancak devletin ve siyasi otoritenin müdahalesi ve koyduğu kurallar aracılığıyla halledilebileceği düşüncesinden hareketle hukuka itaat yükümlülüğünün hukuka duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığını, dolayısıyla ahlaki bir zorunluluk olduğunu savunan görüşler de vardır. Bu görüşlere örnek olarak bkz. Honoré, "Must We Obey? Necessity As A Ground of Obligation", *passim*. Bu makalede savunulan görüşlerin eleştirisi için bkz. David Lyons, "Need, Necessity, And Political Obligation", *Virginia Law Review*, Vol. 67, 1981, pp. 63-67, *passim*. Ayrıca yine hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden, temelini de hukuku uygulayanların iyi niyetle hareket ettiği varsayımından hareketle bireyler tarafından saygı görmeleri gerektiği düşüncesine dayandıran bir başka görüş için bkz. Philip Soper, **The Ethics of Deference: Learning From Law's Morals**, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, *passim*. Bu görüşe yönelik eleştiriler için bkz. A. John Simmons, "The Duty to Obey and Our Natural Moral Duties", Christopher Heath Wellman and A. John Simmons, **Is There a Duty to Obey the Law?** Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 91-196, pp. 142-150. Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden bu iki görüş, pek taraftar bulmadığından bu çalışmada ele alınmayacaktır.

¹³ Platon, hukuka itaat yükümlülüğünün temelinde sözleşme veya benzeri bir irade işlemin bulunduğunu şu şekilde ifade eder: "*Devletin koyduğu yasalara uymaktan başka, bu da mı vardı aramızdaki anlaşmada?*", Platon, **Kriton**, Çeviri ve Yorum, Filiz Ökten, Candan Türkkkan, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2006, 50b, s. 41. Platon'un **Kriton**

Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ve Immanuel Kant (1724-1804) gibi düşünürlerin temsil ettiği toplum sözleşmesi yaklaşımı tarafından geliştirilmiş, bugünkü anlamına kavuşturulmuştur¹⁴.

Toplum sözleşmesi yaklaşımı, siyasi iktidarın kaynağını ve sınırını belirlemek için ileri sürülen bir takım görüşlerin biraraya gelmesiyle ortaya çıkan bir düşünce geleneğidir. Günümüzde de etkisi devam eden bu görüşler, aynı zamanda liberalizmin de temel dayanağını oluşturur. Her ne kadar ayrıntılarda farklılık taşısas da bu görüşlerin özünde, devletin ve siyasi iktidarın kaynağında, bireylerin iradelerini ortaya koymak suretiyle bir anlaşmaya varmalarını sağlayan sözleşme veya benzeri bir işlemin yer aldığı düşüncesi vardır. Toplum sözleşmecileri tarafından devletin varlığı kısaca şu şekilde izah edilir: Kendi aralarında yaptıkları bir sözleşme ile bireyler, doğal hâl denilen aşamadan çıkıp siyasi iktidarı belirli bir kişi veya kişilere devretmiş, böylece devletin de ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bireylerin özgür iradesini ortaya koymasını sağlayan bu sözleşme, aynı zamanda siyasi iktidarın sınırını belirlediği gibi meşruiyetinin de koşuludur¹⁵.

Genel planda devletin kaynağı, sınırı ve meşruiyeti hakkındaki görüşlerinin doğal bir sonucu olarak toplum sözleşmecileri, hukuka itaat yükümlülüğünü de yine sözleşme düşüncesiyle izah eder. Siyasi iktidarın, dolayısıyla devletin kaynağını sözleşme gibi özünde irade unsurunun yer aldığı bir işleme dayandıran bu yaklaşıma göre, hukuka itaat yükümlülüğünün kaynağında da rıza, söz verme, tahaahhütte bulunma gibi bireylerin iradesini beyan ettiği bir işlemin bulunması gerekir¹⁶.

Toplum sözleşmesi yaklaşımının bir uzantısı sayılan rıza kuramlarına göre bireylerin iradesinin hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul anlamına gelmesi, bu konuda bir rıza beyanında bulunulması koşuluna bağlıdır. Diğer bir deyişle bireyler ancak rıza göstermişlerse yükümlülük altına girebilir. Hukuka itaat de bir yükümlülük olduğuna göre bireylerin bu tür bir yükümlülük altına girmesi, ancak bu yöndeki bir rıza beyanıyla mümkündür¹⁷.

diyaloguna ilişkin ayrıntılı bir eleştirel çalışma için bkz. A.D. Wozzley, **Law and Obedience (The Arguments of Plato's Crito)**, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1979, *passim*. Platon'un eserlerinde yer aldığı şekliyle Sokrates'in hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul etmek için ileri sürdüğü sebepler için bkz. Simmons, "Political Obligation and Authority", pp. 23-27.

¹⁴ Rıza kavramının Batı siyaset felsefesi tarihindeki gelişimi için bkz. David Johnston, "A History of Consent Thought", **The Ethics of Consent (Theory and Practice)**, Ed. by Franklin G. Miller and Alan Wertheimer, Oxford, Oxford University Press, 2010, pp. 25-54, *passim*.

¹⁵ Kent Greenawalt, **Conflicts of Law and Morality**, New York, Oxford, Oxford University Press, 1989, p. 62-64. Toplum sözleşmesi geleneğine ait belli başlı düşünürlerin genel düşünceleri ile siyasi otorite ve meşruiyet sorunu arasındaki ilişki için bkz. John Christman, **Social and Political Philosophy (A Contemporary Introduction)**, London and New York, Routledge, 2002, pp. 25-59.

¹⁶ Harry Beran, "In Defense of the Consent Theory of Political Obligation and Authority", **Ethics**, Vol. 87, No. 3, 1977, pp. 260-271, p. 262; J. P. Flamenatz, **Consent, Freedom and Political Obligation**, 2nd. Ed. London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1968, pp. 3-4; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 57-58.

¹⁷ Green, "Law and Obligations", p. 525.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını rıza kavramıyla izah eden kuramlar belirli bazı varsayımlara dayanır. Bu varsayımları şöyle sıralayabiliriz¹⁸:

- İnsan doğuştan özgürdür¹⁹,
- Doğuştan sahip olduğu bu özgürlüğünden insan, ancak kendi irade-siyle ve açıkça beyan etmek koşuluyla vazgeçebilir²⁰,
- Rıza, devletin vatandaşlarını zarara uğratacak işlem ve eylemlerde bulunmasını engeller. Karar alma ve uygulama yetkisini sınırlandırır.
- Devlet, vatandaşların menfaatine uygun hizmetlerde bulunan bir araçtır sadece.

Bu varsayımlardan hareketle rıza kuramı ve toplum sözleşmesi yaklaşımının temel görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: Siyasi iktidarın kaynağında yer alan bireylerin kendi rızalarıyla oluşturdukları sözleşme, aynı zamanda siyasi iktidarın sınırının ve meşruiyetinin de ölçütüdür; siyasi iktidarı elinde bulunduranlar ancak bireylerin kabul ettikleri sözleşmenin sınırları çerçevesinde kararlar alabilir. Toplum sözleşmesi düşüncesi aynı zamanda siyasi iktidarın meşruiyetini sağlar. İşte bütün bu anlatılanlar, bireylerin hukuka niçin itaat etmesi gerektiğini de açıklar. Kendi aralarında veya siyasi iktidarla yaptıkları sözleşme, bir yandan siyasi iktidara kendilerini yönetme yetkisi vermekte, diğer yandan bireyleri de siyasi iktidarın koyduğu kurallara itaat etme yükümlülüğü altına sokmaktadır. Böylece hukuka itaat yükümlülüğü rıza ile açıklanmış olmaktadır²¹.

Her ne kadar ilk bakışta gayet tutarlı ve kabul edilebilir görünse de üzerinde biraz daha düşününce rıza kuramının, ciddi bir takım sorunlar taşıdığı anlaşılır. Üstelik bu sorunlar, sadece hukuka itaat yükümlülüğünü izah etme noktasında ortaya çıkmaz; genel bir ahlâk ilkesi olarak rızanın bizzat kendi özelliklerinden kaynaklanır.

Rıza da dahil, söz verme, tahaahhüte bulunma gibi iradi edimlere yönelik en meşhur itiraz David Hume'a (1711-1776) aittir. Ahlâki yükümlülüklerin rıza, sözünde durma vb. iradi davranışlarla doğduğu görüşüne yönelik Hume'un yönelttiği eleştiri bugün de hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Hukuka itaat yükümlülüğünü de kapsayacak bu eleştiriye Hume şu şekilde ifade etmiştir:

"Siyasal otoriteye itaat gerekçesi nedir diye sorulduğunda tereddütsüz şu cevabı veririm: Çünkü aksi takdirde toplum varlığını sürdüremez. Bu cevap gayet açık ve herkesin anlayabileceği şekildedir. Senin cevabınsa çünkü sözümüzde

¹⁸ Bu varsayımlar için bkz. Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, p. 62-70.

¹⁹ Rıza kuramlarının bu temel varsayımı en açık şekilde J.J. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nde (1762) ifade edilmiştir: "İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur. Falan kimse kendini başkalarının efendisi sanır, ama böyle sanması, onlardan daha da köle olmasına engel değildir. Bu değişme nasıl olmuş? Bilmiyorum. Bunu yasallaştıran nedir?...". J.J. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, 6. Basım, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Adam Yayınları, 1994, s. 14.

²⁰ "Bir insanın hakkını sadece ferağ etmesi veya devretmesi, o hakkı kabul eden kişiye, hakkını ferağ ettiğini veya devrettiğini gösteren, iradi ve yeterli bir işaretler veya işaretlerle yapılan bir bildirim veya açıklama ile olur. Bu işaretler, ya sadece sözler ya da sadece eylemler, veya çoğu zaman olduğu gibi, hem sözler hem de eylemlerdir", Thomas Hobbes, **Leviathan**, 3. Baskı, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 98.

²¹ Hanna Pitkin, "Obligation and Consent - 1", **The American Political Science Review**, Vol. 59, No. 4, 1965, pp. 990-999, p. 993.

durmamız gerekir şeklindedir. Fakat buna rağmen, felsefe eğitimi görmemiş hiçbir kimse bu cevabı akledemez veya memnuniyetle karşılamaz. Ayrıca şunu belirtmeliyim ki peki niçin sözümlüzdür durmamız gerekir diye sorulursa bu kez kendini mahcup hissedersin. Keza itaat yükümlülüğümüzü kısır döngüye düşmeksin nasıl izah edebiliriz sorusunu da cevaplayamazsın."²²

Bir ân için hukuka itaat yükümlülüğünün rıza veya söz verme edimiyle izah edilebileceğini varsaysak bile, Hume'un da belirttiği gibi bu rıza veya söz verme ediminin bizatihi kendisini ahlâki açıdan temellendirmekte zorluk çekeriz. Zira rıza ve sözleşme kuramlarında bireylerin niçin sözünde durması gerektiği sorusu cevaplanmadan kalmaktadır.

Genel bir ahlâk ilkesi olarak kabul edilse bile rıza kavramı, hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede başarısız kalacaktır. Zira hayli merkezileşmiş günümüz bürokratik devletlerinin hukuk sistemleri açısından bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede salt rıza edimi yetersizdir. Modern devletlerde hukuk kurallarının çoğunluğu, bireylerin iradesi dışında, hatta rızası hilafına kabul edilir. Rıza göstermek bir yana çoğu zaman bireyler, kendileri hakkında sonuç doğuran hukuk kurallarından haberdar bile değildir. Ne tek tek hukuk kurallarının, ne de bir bütün olarak hukuk düzeninin geçerliliği bireylerin rızasına dayalıdır. Sonuç itibarıyla en azından modern hukuk düzenleri için niçin herkesin hukuka itaat etmesi gerektiği, rıza kuramına başvurularak izah edilemez²³.

Rıza kuramının başarısızlığı, kuşkusuz hukuka itaat yükümlülüğünün varlığının hiçbir şekilde savunulamayacağı anlamına gelmez; rıza kavramının tek başına çağdaş toplumlarda bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünü izahta yetersiz kaldığını gösterir.

Nitekim rıza kavramının hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede yetersiz kalması, farklı kuramların geliştirilmesine yol açmıştır. Bunların başında da yine toplum sözleşmesi düşüncesinden hareket eden fakat rıza kavramını farklı bir anlamda ele alan görüşler gelir. Bu kuramlara göre hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede rıza kavramı bilinen anlamıyla belki yetersizdir fakat biraz değiştirilmek suretiyle elverişli hâle getirilebilir.

Bu görüşe göre rıza kavramını ikiye ayırmak gerekir: *açık rıza* ve *örtülü rıza*. Açık rıza, bireylerin bir iradi işlemlerle açıkça rıza gösterdiğini beyan etmesidir. Geleneksel toplum sözleşmesi yaklaşımı, hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede açık rıza kavramına başvurmuştur. Fakat bu tür bir rızanın özellikle çağdaş toplumlarda hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede yetersiz kalacağı rahatlıkla söylenebilir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi çağdaş bir toplumda çok az kişi, hukuk kurallarına itaat edeceği konusunda açıkça rıza göstermiştir. Devlet görevlilerinin, askerlerin, polislerin, milletvekillerinin vb. göreve gelirken ülkelerinin kanunlarına uyacaklarına dair yemin etmeleri buna örnek verilebilir. Buna karşılık toplumun önemli bir kısmının böyle bir yemin

²² David Hume, "Of the Original Contract", **Essays: Moral, Political, and Literary**, Edited with Preliminary Dissertations and Notes by T. H. Green and T. H. Grose, New York, London, Longmans, Green, and Co., 1907, pp. 443-460, p. 456 (Vurgular metne aittir.). Hume'un bu eleştirisinin değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Hannah Pitkin, "Obligation and Consent – II", **The American Political Science Review**, Vol. 60, No. 1, 1966, pp. 39-52, 45-52.

²³ Rıza kuramına yönelik bu eleştiri için bkz. Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 71-73.

veya herhangi bir başka irade beyanıyla hukuk kurallarına uyacağı konusunda taahhütte bulunduğunu veya rıza gösterdiğini iddia etmek pek de gerçekçi değildir. Bu durum, çıplak bir gözlemlerle bile farkedilebilir. Her ne kadar bireylerin için hukuka itaat etmesi gerektiğini açık rıza kavramı ile izah edemesek de örtülü rıza ihtimali üzerinde durulabilir²⁴.

İlk örneğini yine Sokrates'te görebileceğimiz²⁵ örtülü rıza kuramına bu-günkü anlamını veren John Locke olmuştur. Locke'a göre,

*"[...] her insan, bir devletin hakimiyetindeki herhangi bir toprak parçasında mülk edinmiş veya ikamet etmişse [devletin otoritesine] örtülü bir şekilde rıza göstermiş, böylece ikameti süresince, tıpkı orada yaşayan diğerleri gibi, kanunlarına itaat etme yükümlülüğü altına girmiştir. Bu yükümlülük mülk sahibinin kendisi ve yasal mirasçıları için sonsuza kadar geçerli olduğu gibi, bir haftalığına ikamet eden veya sadece ana yollarını kullanan için de geçerlidir. Üstelik bu yükümlülüğün kapsamına, söz konusu devletin sınırlarından içeriye bir şekilde girmiş herhangi birisi de dahildir."*²⁶

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere örtülü rıza yaklaşımına göre bireyler, aksi yönde herhangi bir irade beyanında bulunmasa da bazı durumlarda devletin koyduğu kurallara itaat etmeye rıza göstermiş sayılır. Örneğin ülkesini terketmiyor, itaat etmeyeceğini açıkça bildirmiyor ve devletin sağladığı nimetlerden de bile isteye faydalanmayı sürdürüyorsa bireylerin, hukuk kurallarına itaate razı olduğu söylenebilir. Keza yine kendi iradesiyle siyasi seçimlere katılıp oy atmışsa tercih ettiği parti iktidara gelmemişse bile mevcut siyasi iktidarın koyduğu kurallara itaat etmeye rıza göstermiş olduğu ileri sürülebilir²⁷.

Tıpkı açık rıza gibi örtülü rızanın da hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını izah etmede pek başarılı olduğu söylenemez. Açıkça rıza göstermese bile bireylerin, devletin kurallarına itaati tercih ettiğini, ülkeden ayrılmaması veya aksi yönde herhangi bir irade beyanında bulunmaması olgularından hareketle açıklamak pek makûl değildir. Zira bir toplumda yaşayanların çoğu, ülkesinin kanunlarını çok sevdiği veya her ne koşulda olursa olsun itaat etmeye rıza gösterdiği için ülkesinde kalmaktadır. Başka bir ülkeye gitmenin bedeli çok ağır olabilir veya aksi yönde hareket etme imkânı bulunamayabilir. Bu tür durumlara bakarak bireylerin hukuka itaat etme konusunda örtülü bir rızasının bulunduğunu, dolayısıyla itaat etmekle yükümlü olduğunu söylemek, kısaca "Ya sev, ya terket!" gibi bir sonuca götürür ki bunu kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Keza aynı şekilde oy atma faaliyetinin bizatihi kendisi de tek başına siyasi iktidarın bütün kararlarına uymaya razı olma anlamına gelmez. Zira pek çok kişi için oy atma faaliyeti, ahlâki bir yükümlülük değildir, alışkanlıktan kaynaklanır²⁸.

²⁴ Açık ve örtülü rızanın özellikleri ve birbirinden farkları için bkz. Greenawalt, **Conflicts of Law and Morality**, pp. 64-68; Pitkin, "Obligation and Consent – I", pp. 993-994; A. John Simmons, "Tacit Consent and Political Obligation", **Philosophy and Public Affairs**, Vol. 5, No. 3, 1976, pp. 274-291, pp. 278-281.

²⁵ Platon, **Kriton**, 51d-53a, pp. 45-51.

²⁶ John Locke, "Second Treatise", **Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration**, Edited and with an Introduction by Ian Shapiro, New Haven and London, Yale University Press, 2003, pp. 100-209, §119-§121, pp. 152-153.

²⁷ Hurton, **Political Obligation**, p. 33.

²⁸ Hurton, **Political Obligation**, pp. 33-34, 37-38; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 99-100.

Ne açık rızanın, ne de örtülü rızanın hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede başarılı olması, bir yandan iradeci bir tutumu muhafaza eden, diğer yandan da herkesi kapsayacak bir izah tarzı geliştirmeye uygun bir kuram oluşturma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Nitekim bu ihtiyaç, *farazi rıza* [hypothetical consent] kavramı ile giderilmeye çalışılmıştır²⁹.

Farazi rızayı temel alan iradeci yaklaşım, itaat durumunda her makûl insanın kabul edebileceği sonuçların doğacağı gösterilebilirse bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü altına girmeye rıza gösterecekleri varsayımına dayanır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, hukuka itaat yükümlülüğü açısından rıza ediminin bizatihi kendisinin pek önem taşımamasıdır. Asıl cevaplanması gereken soru, hangi koşullarda ve neye rıza gösterileceğidir. Farazi rıza yaklaşımına göre hukuka itaat yükümlülüğünün temelinde bireylerin fiilen rıza gösterip göstermemesinden çok, rıza göstermeyi haklı çıkaracak bir takım ahlâki sebeplerin var olduğu kabulü yer almaktadır. Diğer bir deyişle bireylerin hukuka itaat etmesini gerektiren sebep, bu konuda fiilen rıza gösterip göstermemeleri değil, hukuka itaati makûl bir tercih hâline getiren bir takım ahlâki koşulların varlığıdır. İşte bu koşullar sebebiyle bireylerin rıza gösterme ihtimalinin bulunduğu rahatlıkla iddia edilebilir³⁰.

Her ne kadar açık ve örtülü rıza kuramlarının zaaflarını içermiyor gibi gözükse de farazi rıza yaklaşımı da bir takım sorunlarla malûldür. Öncelikle eğer bir varsayımdan bahsediyorsak bu varsayımın salt varsayım olarak makûl olduğu ve tercih edilebileceği söylenebilir de gerçek hayatta bireylerin fiilen hukuka itaat edip edemeyeceğinin garantisi yoktur. Üstelik eğer herkesin tercih hakkına saygı duymamız gerektiğini kabul ediyorsak -ki iradeci bir yaklaşım bunu kabul etmek zorundadır- bu durumda gerçek hayatta makûl olmayan tercihlerin de ortaya çıkabileceğini göz ardı edemeyiz ve bu tercihlere de saygı göstermeliyiz. İkinci olarak, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul edebilmek için, toplum sözleşmecilerinin doğa hâline benzer şekilde farazi bir takım koşullar çerçevesinde makûl ve tercih edilebilir nitelikte bir uygulamanın şu ân ve burada da aynı şekilde makûl ve tercih edilebilir olduğunun kanıtlanması gerekir. Nihayet üçüncü olarak neyin makûl ve tercihe şayan olduğu tespit edilmelidir. Eğer makûliyetten, herkesin kişisel menfaatine uygun olanı tercih edeceği kastediliyorsa gerçek hayatta herhangi bir itaat durumunda bazı bireylerin itaatsizliği kendi menfaatlerine daha uygun bulacağı ihtimali hiç de uzak değildir. Bu eleştiriler karşısında farazi rıza yaklaşımının da hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede yetersiz kaldığı görülmektedir³¹.

Farazi rıza yaklaşımına yönelik son bir eleştiri de dayandığı temel iddialar nedeniyle artık iradeci bir kuram olmaktan çıktığı şeklindedir. Zira her ne kadar, rıza kuramının eksikliklerini gidermeyi amaçlasa da farazi rıza yakla-

²⁹ Farazi rıza kavramı hakkında genel bilgi için bkz. Arthur Kuflik, "Hypothetical Consent", **The Ethics of Consent (Theory and Practice)**, Ed. By Franklin G. Miller and Alan Wertheimer, Oxford, Oxford University Press, 2010, pp. 131-161, *passim*.

³⁰ Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını farazi rıza kavramıyla izah etmeye çalışan yaklaşım için bkz. Edward A. Harris, "From Social Contract to Hypothetical Agreement", **Columbia Law Review**, Vol. 92, 1992, pp. 651-683, pp. 678-682; Hurton, **Political Obligation**, p. 82-83; Pitkin, "Obligation and Consent – II", pp. 39-45.

³¹ Michael Lacey, "Political Obligation and Consent", (Çevrimiçi) <http://cw.routledge.com/textbooks/alevelphilosophy/data/AS/WhyShouldIBeGoverned/Politicalobligationandconsent.pdf>, 5 Mayıs 2013.

şımı, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını bireylerin rıza ediminin bizatihi kendisinden çok rıza gösterecek hukuk kurallarının ahlâki niteliğine dayandırmaktadır. Dolayısıyla artık iradeci kuramlar arasında değerlendirilmesi pek mümkün gözükmemektedir³².

Sonuç olarak hukuka itaat yükümlülüğünü iradeci bir yaklaşımla temellendirmeye çalışan, bu irade unsurunu da toplum sözleşmesi gibi bir kuramsal şemadan çıkartan rıza kuramlarının, çağdaş toplumlarda yaşayan insanların hukuka itaat yükümlülüğü olduğunu kanıtlamak için yetersiz kaldığı söylenebilir.

Fair Play Kuramı ve Bir Dürüstlük Kuralı Olarak Hukuka İtaat Yükümlülüğü

Sözleşmeci yaklaşımın ve rıza kuramlarının hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmedeki başarısızlığı iradeci kuramları farklı yaklaşımlar geliştirmeye zorlamıştır. Rıza kuramı dışındaki bu iradeci yaklaşımların en önemlilerinden birisi de *fair play* kuramıdır. Ünlü İngiliz hukuk felsefecisi H.L.A. Hart (1907-1992) ve Amerikalı siyaset kuramcısı John Rawls (1921-2002) tarafından geliştirilen bu iradeci kurama göre hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı ancak toplumda yaşayan bireylerin karşılıklı menfaatlerini dürüstlük ilkesine uygun şekilde gözetecek bir hak ve yükümlülük ilişkisi çerçevesinde izah edilebilir. Buna göre birey, üyesi olduğu toplulukta üretilen değerlerden istifade edebilmek için başkalarından bir takım fedakârlıklar bekliyorsa kendisi de aynı şekilde diğer bireyler için fedakârlıkta bulunmalıdır. Bu sonuç, dürüstlük ilkesinin gereğidir ve bu tür bir fedakârlıkta bulunma ahlâki bir yükümlülüktür. *Fair play* veya *fairness* [dürüstlük, doğruluk] ismi verilen bu yükümlülüğün göstergelerinden birisi de hukuka itaattir³³.

İşbirliğine dayalı her insan topluluğunda ortak yaşamın devamı için bir takım hizmetlerin ifa edilmesi gerekir. Bunun için de herkes üzerine düşeni yerine getirmeli, kendi adına bazı fedakârlıklarda bulunmalıdır. Zira ortak yaşamın devamında herkesin menfaati vardır. Ortak yaşam, bireyler için büyük bir kolaylık getirir; pek çok ihtiyacını karşılar. Fakat bireylerin bu nimetlerden istifade edebilmesi, toplumun diğer üyelerinin fedakârlıkta bulunmasına bağlıdır. Toplumun diğer üyelerinin aynı şekilde bu nimetlerden istifade edebilmesi için bireyin de kendi üzerine düşeni yerine getirmesi gerekir. Hukuk kuralları da sonuçta bu ortak nimetlerin üretilmesini kolaylaştırmayı amaçlar. Dolayısıyla nasıl ki bir birey, diğerlerinden hukuk kurallarına uymasını bekliyorsa kendisi de aynı şekilde uymalıdır. Burada bireylerin ahlâki bir yükümlülüğü vardır. Bu yükümlülük, bir topluluğun üyelerinin karşılıklı hak ve yükümlülük ilişkisi içerisinde bulunmasından kaynaklanır ve *dürüstlük kuralı* olarak da isimlendirilebilir. Topluluğun diğer üyelerinden kurallara uymasını bekleme, dolayısıyla kendisi için fedakârlıkta bulunmasını isteme *hakkına* sahip olduğunu düşünen bir kişinin, dürüstlük ilkesinin bir gereği olarak aynı şekilde

³² Farazi rıza kuramına yönelik bu eleştiri için bkz. Hurton, **Political Obligation**, pp. 84-89.

³³ *Fair play* kuramını ilk ortaya koyan Hart'tır, fakat ismini veren Rawls'tur, bkz. H. L. A. Hart, "Are There Any Natural Rights?", **The Philosophical Review**, Vol. 64, No. 2, 1955, pp. 175-191, *passim*; John Rawls, "Legal Obligations and the Duty of Fair Play", **Law and Philosophy**, Ed. S. Hook, New York, New York University Press, 1964, pp. 3-18, *passim*.

başkaları için fedakârlıkta bulunması, yani kurallara uygun davranması gerekir ki bu da o kişi açısından bir *yükümlülüktür*³⁴.

Bir yandan hukuka itaat yükümlülüğünü bireylerin iradesine dayandırması, diğer yandan rıza kuramının zaaflarını taşımaması sebebiyle *fair play* kuramı daha tutarlı ve uygun görünmektedir. Fakat yine de hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede tam anlamıyla başarılı değildir.

Fair play kuramına yöneltilebilecek en önemli eleştiri şu şekilde özetlenebilir: Bireylerin, salt bir topluluk içinde yaşıyor diye ortak bir takım nimetlerin üretilmesi sürecine katkıda bulunmak zorunda olduğunu kabul etmek pek de makûl değildir. Bu noktada topluluğun diğer üyelerinin hepsinin bu sürece katkıda bulunmuş olması da önem taşımaz. Öyle durumlar vardır ki bireyin kendisi söz konusu bu nimetlerden istifade etmek istememiş, fakat buna rağmen kendi iradesi dışında istifade etmek zorunda kalmış olabilir. Örneğin bir apartman ortamında yönetim kurulu toplantısına zorunlu sebeplerden ötürü katılamayan bir kişi, herkesin menfaatine uygun da olsa kendisi için pek de kabul edemeyeceği sonuçlar doğuran ortak bir karara uymakla yükümlü tutulamaz. Kendisine sorulsaydı belki karşı çıkacağı bu ortak kararın bedelini ödemek zorunda değildir. Evet, belki burada diğer apartman sakinleri ciddi fedakârlıklarda bulunmuş, ağır bedeller ödemiş, üstelik sonuçta herkesin faydalanabileceği bir uygulama gerçekleşmiş olabilir. Bu durumda her ne kadar toplantıya katılamamış daire sakininin de diğerleriyle aynı bedeli ödemesini beklemek makûl gözükse de söz konusu daire sakininin, salt herkes için faydalı diye bu ortak kararın gereğini yerine getirmek zorunda bırakılması, yani belirli bir bedel ödemekle yükümlü tutulması dürüstlük ilkesine aykırıdır³⁵.

Apartment ortamı gibi nispeten küçük ölçekli bir toplulukta uygulandığında bile kabul edilemeyecek sonuçlara yol açan *fair play* kuramının, günümüzün ileri düzeyde merkezileşmiş bürokratik toplumlarındaki hukuk sisteminin işleyişi dikkate alındığında uygulanma imkânı bulamayacağı çok daha aşikârdır. Bu tür toplumlarda kamu hizmetleri geniş kapsamlı ve yaygındır. Bireyler, kendi menfaatlerine uygun olsa bile bu hizmetlerin belirlenmesi ve hayata geçirilmesi süreçlerinin hiçbir aşamasına fiilen katılamamaktadır. Dolayısıyla karar alma süreçlerine bizzat katılamadığı hâlde bireylerden, bu hizmetlerin yerine getirilmesi için belirli bir bedel ödemesi istenmekte, çoğu zaman kendi istek ve iradeleri dışında bir takım fedakârlıklarda bulunması beklenmektedir. Örneğin sabah işine gitmek üzere evinden ayrıldığında kişi, bir alt yapı çalışmasının ortasında kendisini bulabilmekte ve bu çalışmanın ortaya çıkardığı rahatsız edici koşullara katlanmak zorunda kalmaktadır. Sonucu

³⁴ *Fair play* kuramının temel iddialarını Hart şöyle ifade etmiştir: “Bir grup insan, belirli bir takım kurallara dayanmak ve böylece kendi özgürlüklerini sınırlandırmak suretiyle herhangi bir işbirliği içerisine girdiğinde, sınırlandırma altına girenler, gerektiğinde bundan istifade edenlerin de aynı şekilde sınırlandırma altına girmesini isteme hakkına sahiptir. Buradaki kurallar resmi görevlilerin, kurallara itaat etmeleri için kişileri zorlama gücüne sahip olmasını sağlar. Fakat bu tür bir ortamda ahlâken kurallara itaat yükümlülüğü o topluluğun işbirliği içerisindeki diğer üyelerine yöneliktir. Bu üyeler de aynı şekilde diğerlerinin itaat etmesini isteme hakkına sahiptir.”, Hart, “Are There Any Natural Rights?”, p. 185. Aynı düşünceler, biraz farklı ifadelerle Rawls’da da görülebilir, Rawls, “Legal Obligations and the Duty of Fair Play”, pp. 9-10.

³⁵ *Fair play* kuramına yönelik özgün ve yaratıcı bir eleştiri için bkz. Robert Nozick, **Anarşi, Devlet ve Ütopya**, 2. Baskı, Çev. Alişan Oktay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 135-136.

hoşuna gitsin veya gitmesin kişi, bu tür bir alt yapı çalışmasının gerçekleştirilebilmesi için bir bedel ödemek zorunda kalmamalı, yükümlülük altına girmemelidir. Dikkat edilecek olursa burada kişinin kendisinin de faydalanabileceği bir kamu hizmeti söz konusudur. Dolayısıyla bu aşamada irade unsurunun varlığından bahsedilebilir. Sonuçta kişi, söz konusu hizmetten bile isteye faydalanmaktadır. Fakat yine de kişinin kamu hizmetinden faydalanma karşılığında bir bedel ödemekle yükümlü olduğu ileri sürülemez. Zira iradesinin faydalanma yönünde ortaya çıktığı söylenebilse de niçin bu tür bir kamu hizmetinin uygulandığı ve nasıl uygulanması gerektiği konusunda herhangi bir irade beyanında bulunmamıştır. Bireyleri, kendi iradesi dışında faydalanmak zorunda kaldığı nimetlerin bedelini ödemekle yükümlü tutmak dürüstlük ilkesine uygun değildir. Kaldı ki bu nimetlerden faydalanmaktan imtina etmek, yani faydalanmama yoluna gitmek bazı durumlarda mümkün değildir, bazı durumlarda ise çok ağır bedeller ödemekle sonuçlanabilir³⁶.

Fair play kuramına yöneltilebilecek başka eleştiriler de vardır. Örneğin toplu hâlde yaşayan bireylerin karşılıklı hak ve yükümlülüklerden oluşan bir ilişki içerisinde bulunduğu ve bu ilişkinin ancak dürüstlük ilkesi gözetildiğinde sağlıklı yaşanabileceği doğru kabul edilse bile gerçek hayatta her zaman bazı topluluk üyelerinin, karşılığını ödemediği bir takım nimetlerden faydalanmayı tercih edeceği hiç de ihtimal dışı değildir. Topluluğun üyelerinden biri, diğerlerinin fedakârlıkta bulunmasını isteyebilir, fakat buna karşılık kendisi herhangi bir fedakârlıkta bulunmak istemeyebilir. Bu durumda söz konusu birey, diğerlerinden kurallara uygun davranmasını beklerken, kendisi kurallara uymamayı tercih edebilir. *Free rider* [karşılıksız faydalanan] ismi verilen bu tür örnekleri dikkate alan eleştirmenler, *fair play* kuramının ilke düzeyinde kabul edilebilir olmasına karşın, uygulamada her zaman sağlıklı işlemeyebileceğine dikkati çekmiştir³⁷.

Sonuç itibarıyla *fair play* kuramı, rıza kuramlarının gündelik hayatın gerçekleri karşısındaki yeteksizliklerini gidermeyi amaçlamaktadır ve bunda da başarılıdır. Fakat yine de hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını tam anlamıyla izah edebilecek nitelikte değildir. Nispeten daha küçük ölçekli topluluklar açısından bireylerin karşılıklı hak ve yükümlülüklerinin ahlâki temelini dürüstlük kuralı çerçevesinde izah edebilse de günümüz gelişmiş toplumları dikkate alındığında bu izah şeklinin başarılı olduğu söylenemez. Bu yönüyle hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmeyi amaçlayan herhangi bir kuramın uyması gereken genellik koşulunu yerine getirememektedir. Belirli bir toplumda yaşayan herkesin, o toplumda uygulanan hukuk kurallarının hepsine niçin itaat etmesi gerektiği sorusuna tam bir cevap verememektedir.

³⁶ Hurton, **Political Obligation**, p. 93; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 136-142. Çeşitli düşünürlerce ortaya konan bu eleştirileri de dikkate alarak *fair play* kuramını yenilemeyi ve hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını daha bütüncül ve tutarlı bir şekilde izah etmeyi amaçlayan bir çalışma için bkz. Klosko, **The Principle of Fairness and Political Obligation**, *passim*.

³⁷ *Free rider* ismi verilen ve bir hizmetten bedelini ödemediği faydalanan kişiler için kullanılan bu terim ve *fair play* kuramı açısından bu tür kişilerin doğuracağı sorunlar hakkında bkz. Richard J. Arneson, "The Principle of Fairness and Free-Rider Problems", **Ethics**, Vol. 92, No. 4, 1982, pp. 616-633, *passim*.

Minnettarlık Duygusunun Bir İfadesi Olarak Hukuk İtaat Yükümlülüğü

İradeci yaklaşımlar arasında ele alınabilecek son örnek, hukuka itaat yükümlülüğünü minnettarlık duygusunun bir ifadesi şeklinde izah eden kuramlardır. İlk örneğini yine Sokrates'de görebileceğimiz³⁸ bu kuramlar da tıpkı rıza ve *fair play* kuramları gibi, hukuka itaat yükümlülüğünün, bireylerin iradi davranışları sonucunda ortaya çıktığını ileri sürer. Fakat burada bireyler, hukuk karşısında yükümlülük altına girecekleri konusunda herhangi bir irade beyanında bulunmamıştır. Bu görüşlere göre hukuka itaat yükümlülüğü, devletin bize sağladığı nimetlerden ötürü duyduğumuz minnettarlık hissi, bize kılavuzluk eden iyi niyetli girişimleri için beslediğimiz saygı veya bir topluluğa üyeliğin getirdiği aidiyet duygusunun ifadesidir. Bu görüşler, çoğu zaman hukuka itaat yükümlülüğü ile dostluk ilişkisi arasında paralellik kurar. Bireyler kendi istekleri ile dostluk ilişkisine girer. Bu tür bir ilişkiye girmede amaç kuşkusuz kendi kendini yükümlü kılmak değildir. Buna rağmen dostluk ilişkisi tarafları yükümlü kılar. Taraflar, birbirine karşı yardımda bulunma, dürüst davranma, paylaşma, destek olma gibi bir takım davranışları yerine getirmenin yanısıra sadakatle de yükümlüdür. İşte hukuk ile bireyler arasındaki ilişki de böyledir. Bireyler burada salt bir hukuk öznesi değildir; hukuk kurallarının düzenlemeyi amaçladığı toplumun birer üyesidir. Hukuka itaat yükümlülüğü de hukukun öznesi sayıldıkları için değil toplumun üyesi oldukları için doğar. Kendisini toplumuyla özdeşleştiren birey, ona sadık kalmak zorunda hisseder. Sadakatinin en önemli ifadesi de toplumunun hukukuna riayet etmesidir. İşte hukuka itaat yükümlülüğü de bu minnettarlık ve sadakat duygularının bir ifadesidir³⁹.

Minnettarlık kuramları da tıpkı diğer iradeci kuramlar gibi, hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede başarısızdır. Modern devletlerin kurumsal ve bürokratik yapısı, bireylerin kendilerini hukukla özdeşleştirmelerini zorlaştırır. Şüphesiz bazı kişiler hukuk ile böyle bir ilişki kurabilir. Bu şekilde kendisini hukukla özdeşleştirebilen kişilerin hukuka itaat yükümlülüğü, minnettarlık duygusu ile açıklanabilirse de toplumun bütün üyeleri için bu tür bir ilişki kurmak mümkün değildir. Dolayısıyla bu kişiler için minnettarlık duygusu hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmede yetersizdir. Ayrıca bireylerin, kendilerine sağladığı nimetlerden ötürü hukuka karşı hissettikleri minnettarlık duygusunun ifadesinin niçin itaat olacağı da açık değildir. Tıpkı dostluk ilişkisinde olduğu gibi, minnettarlık ve sadakat duyguları mutlaka itaat yükümlülüğünü doğurmaz. Bireyler, minnettarlık ve sadakat duygularını farklı şekillerde de ifade edebilir. Sonuç itibarıyla minnettarlık duygusunun bir ifadesi olarak hukuka itaat yükümlülüğü, *fair play* kuramından farklı olarak devlet ile vatandaş arasındaki karşılıklı ilişkiyi yönelik vurgusuyla daha gerçekçi görülebilsede bu ilişki ancak, çok az sayıda birey için geçerlidir; hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul için gerekli genellik koşuluna uymamaktadır⁴⁰.

³⁸ Sokrates, **Kriton**, s. 41-45.

³⁹ Hukuka itaat yükümlülüğünü devlete karşı hissedilen minnettarlık duygusuyla açıklayan çağdaş bir yaklaşım için bkz. A. D. M. Walker, "Political Obligation and the Argument From Gratitude", **Philosophy and Public Affairs**, Vol. 17, No. 3, 1988, pp. 191-211, *passim*. Ayrıca bkz. Green, "Law and Obligations", pp. 528-530; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 157-163, 170-183.

⁴⁰ Minnettarlık kuramlarının eleştirisi için bkz. Greenawalt, **Conflicts of Law and Morality**, pp. 149-153; Hurton, **Political Obligation**, pp. 100-102; George Klosko,

Buraya kadarki açıklamalardan hareketle iradeci kuramların çağdaş toplumlar açısından hukuk ile birey arasındaki ilişkiyi izah etmede ve bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü olduğunu kabulde güçlü argümanlar sunamadığı ileri sürülebilir.

Hatırlanacağı üzere rıza kuramları, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını, birey ile hukuk arasındaki ilişkinin kurulduğu âna bakarak kabul etmektedir. Rıza kuramlarına göre hukuka itaat yükümlülüğü, bireylerin hukuka itaat edecekleri konusunda taahhüde bulduklarını gösteren açık, örtülü veya farazi rıza anlamına gelen irade beyanlarına dayanmaktadır. Fakat gerçek hayatta çok az kişi bu tür bir irade beyanı ile hukuka itaat etmeye rıza gösterdiğini ifade eder.

Buna karşılık *fair play* kuramı, hukuka itaat yükümlülüğünü, birey ile hukuk arasındaki ilişkinin kurulduğu ândaki irade beyanlarına değil de hukukun sağladığı nimetlerden bile isteye faydalanma olgusuna dayandırmaktadır. Burada hukuka itaat yükümlülüğü karşılıklıktan türetilir. Zira toplum hâlinde yaşamının zorunlu bir sonucu olarak bireyler, diğer bireylerden bir takım fedakârlıklarda bulunmasını isterken karşılığında kendileri de aynı şekilde bir takım fedakârlıklarda bulunmalıdır. İşte hukuka itaat yükümlülüğü de bireylerin, diğer bireylerden beklediği, karşılığında kendilerinin yerine getirmesi gereken bir yükümlülüktür. Fakat bu tür bir yaklaşım, çağdaş hukuk sistemlerinin işleyişinde önemli bir yere sahip olan kamu hizmetlerinin doğası göz önünde bulundurulduğunda başarısızdır. Zira pek çok kamu hizmeti niteliğindeki faaliyet, bireylerin iradesi dışında gerçekleşir. Bireyler, kendi istekleri dışında bir takım hizmetlerden faydalanmak zorunda kalır. Üstelik bu hizmetlerin bedelini ödemekle de yükümlü tutulur. Dolayısıyla bu tür bir yükümlülüğü izah etmede *fair play* ilkesi pek uygun değildir; başka bir temele başvurmak gerekir. Bu bağlamda minnettarlık kuramları, daha gerçekçidir. Zira hukuka itaat yükümlülüğünü yine karşılıklığa dayandırmakla birlikte bu karşılıklığın bireylerin birbiri arasında değil de bireyler ile devlet arasında kurulduğunu kabul eder. Bireyler, diğer bireylerden bekledikleri fedakârlığa karşılık değil de üyesi oldukları toplumu düzenleyen hukuk kurallarının sağladığı nimetlerden faydalanmaları karşısında hissettikleri minnettarlık duygusunun bir ifadesi olarak fedakârlıkta bulunmalıdır. Bu fedakârlıkların başında da hukuka itaat gelir. Minnettarlık kuramları, çağdaş toplumlarda birey ile hukuk arasındaki ilişkide geçerli karşılıklılığı kabulde başarıyla bu tür bir karşılıklığın gereği olarak bireylerin hukuka itaatle yükümlü olduğunu ileri sürerek ciddi bir hataya düşmektedir. Zira hukuka itaat yükümlülüğünün minnettarlık duygusuyla izah edilebilmesi için bir toplumda yaşayan herkesin kendisini hukukla özdeşleştirmesi sağlayacak bir ilişki içerisinde olduğunu düşünmesi gerekir. Hâlbuki günümüz toplumlarında çok az kişi hukuk ile arasındaki ilişkiyi bu şekilde düşünmekte, kendisini hukuk ile özdeşleştirmektedir. Dolayısıyla minnettarlık kuramı da hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını izah etmede yetersiz kalmaktadır.

Sonuç itibarıyla iradeci kuramlar, tek başına değerlendirildiğinde ne kadar tercihe şayan ilkeler ortaya koyarsa koysun bireylerin ahlâki davranışlarını izah etmede yetersizdir. Zira bireyler ile hukuk arasındaki ilişkinin özellikle

“Political Obligation and Gratitude”, **Philosophy and Public Affairs**, Vol. 18, No. 4, 1989, pp. 352-358, *passim.*; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 183-190.

çağdaş toplumlarda gözlemlenebilen temel bazı niteliklerini göz ardı ettiklerinden hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul için gerekli genellik koşulunu yerine getirememekte, böylece hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede başarısız kalmaktadırlar.

İradeci kuramların hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmedeki başarısızlığı, irade unsuruna başvurmeyen kuramların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla şimdi iradeci olmayan kuramların incelenmesine geçilebilir.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünü Bireylerin İradesine Başvurmaksızın Temellendirme

Hukuka itaat yükümlülüğü, acaba bireylerin iradesi dışında mı doğmaktadır? Diğer bir deyişle bireyler, kendi iradeleriyle tercih etsin veya etmesin yine de hukuka itaat yükümlülüğü altında mıdır? İşte iradeci kuramların aksine, iradeci olmayan kuramlar hukuka itaat yükümlülüğünün doğuşunu, rıza, sözleşme, karşılıklılık veya minnettarlık duygusunu ifade etme gibi iradi davranışlara değil de bireylerin iradesi dışında bir takım kaynaklara dayandırır. Burada üzerinde durulan nokta, hukuk kurallarına itaat konusunda taahhütte bulunmak, yani rıza göstermek veya hukukun sağladığı nimetlerden bile isteye istifade etmek değil de söz konusu hukuk kurallarının bizatihi kendilerinin sahip olduğu bir takım niteliklerdir. Sahip oldukları bu niteliklerden ötürü hukuk kurallarına itaat yükümlülüğü doğar. Bireylerin ayrıca itaat edeceklerine dair bir irade sergilemelerine gerek yoktur⁴¹.

Doğal Adalet Ödevi

İradeci olmayan yaklaşımların başında Rawls'un adalet kuramı gelir. *A Theory of Justice* (1971) isimli ünlü eserinde Rawls, siyasi ve hukuki pek çok sorun arasında hukuka itaat yükümlülüğüne de değinir. Rawls'a göre hukuka itaat yükümlülüğünün temelinde doğal adalet ödevi yer alır. Rawls, adil kuramları destekleme ve geliştirmenin bireyler için doğal bir ahlâki ödev olduğunu düşünür. İşte hukuka itaat yükümlülüğü de adil bir hukuk sistemini destekleme ve geliştirme ödevinden kaynaklanır; bu ödevin bir gereğidir. Dikkat edilirse burada bir yükümlülüğün değil, bir ödevden bahsedilmektedir. Her ne kadar yükümlülük ile ödev çoğu zaman aynı anlamda kullanılsa da Rawls, hukuka itaatın, ahlâkiliğini daha fazla vurgulamak amacıyla yükümlülük yerine ödev kelimesini kullanmayı tercih eder⁴².

Rawls'a göre vatandaşı olduğumuz devlet ile aramızdaki ilişkiyi ahlâki açıdan bağlayıcı kılan bir takım sebepler vardır. Öncelikle bireyler olarak örneğin adalet gibi bir takım değerleri desteklememiz gerekir. İşte bu tür değerleri hayata geçiren kuramları da desteklemek ve geliştirmek bizim için doğal bir ahlâki ödevdir⁴³.

⁴¹ Green, "Law and Obligations", p. 532.

⁴² Rawls'un yükümlülük ve ödev hakkındaki görüşleri için bkz. John Rawls, **A Theory of Justice**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1971, pp. 111-113.

⁴³ Rawls'un hukuka itaat yükümlülüğünü doğal adalet ödevinden türeten yaklaşımı için bkz. Rawls, pp. 333-355; Kent Greenawalt, "The Natural Duty to Obey The Law", **Michigan Law Review**, Vol. 84, 1985-1986, pp. 1-62, pp. 10-17; Hurton, **Political Obligation**, pp. 102-108; George Klosko, "Political Obligation and the Natural Duties of Justice", **Philosophy and Public Affairs**, Vol. 23, 1994, pp. 251-270, *passim.*; Simmons, "The Duty to Obey and Our Natural Moral Duties", pp. 155-166. Hukuka itaat yükümlülüğünü doğal adalet ödevinden çıkaran diğer bir düşünür Kant'tır. Kant'a

Hukuka itaat yükümlülüğünü doğal adalet ödeviyle temellendirmeye geçmeden önce Rawls, bu tür bir temellendirmenin niçin iradeci yaklaşımla mümkün olamayacağıni belirtir:

“Hiç bir vatandaş, sağladığı nimetlerden faydalanmadığı ve faydalanmayı sürdürme niyeti taşımadığı sürece adil bir anayasaya dahi itaat etmek zorunda değildir. Üstelik, bu faydalanma belirli bir anlamda iradi de olmalıdır. Fakat hangi anlamda? Doğduğumuz ve hayatımızı yaşamaya başladığımız bizimki gibi siyasi sistemler açısından bu konuya uygun bir açıklama getirmek zordur.”⁴⁴

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere Rawls, rıza ve *fair play* kuramlarının yetersizliğini kabul etmekte, hukuka itaat yükümlülüğünü başka bir temele dayandırmaya çalışmaktadır. Rawls’a göre bu temel, yukarıda da belirttiği gibi doğal adalet ödevidir. Hukuka itaat, rıza ve *fair play* kuramlarına göre bir yükümlülük iken Rawls’un yaklaşımında bir ödevdir. Yani Rawls, bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünün değil de hukuka itaat ödevinin bulunduğunu iddia etmektedir. Rawls’a göre kendi ülkesinin adil kurumlarını desteklemek ve geliştirmek bireyler için doğal bir ahlâki ödevdir. Doğal adalet ödevi olarak ifade edilebilecek bu ahlâki zorunluluk, kendi iradesiyle kabul etsin veya etmesin her vatandaşları bağlar. İşte bu sebeple yükümlülük değil de ödev olarak isimlendirmek gerekir⁴⁵.

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığının iradeci bir yaklaşımla izah edilemeyeceğini söyleyen Rawls, doğal adalet ödevini şöyle açıklar:

“Bu ödev [adalet], hâlen varolan ve bizim hakkımızda sonuç doğuran uygulamalara sahip adil kurumlara destek vermemizi ve uymamızı gerektirir. Bunun yanı sıra en azından bedeli bizim için ağır olmadığı sürece henüz varolmayan adil kurumları da kurmaya zorlar. Dolayısıyla eğer toplumun temel yapısının adil

göre herkes, doğal hâldeyken bile, vazgeçilmez ve devredilmez bir takım haklara sahiptir. Bu hakların başında da özgürlük ve mülkiyet gelir. Fakat bu haklar, ancak medeni bir toplumda korunabilir ve kullanılabilir. Her hakkın karşısında bir yükümlülük bulunur. Benim bir hakka sahip oluşum, başkasının da bu hakka saygı gösterme yükümlülüğünün bulunduğu anlamına gelir. Dolayısıyla herkes, doğal hâlden çıkıp hukuk tarafından düzenlenen medeni topluma geçme yükümlülüğü altındadır. Ancak bu tür bir toplumda bireylerin her biri kendi haklarını kullanabilir ve hukuk kuralları aracılığıyla karşılıklı özgürlük ortamı sağlanabilir. Dolayısıyla Kant için adil olması koşuluyla hukuka itaat, bir yükümlülüktür. Yani bireyler, özgür ve adil bir toplumda yaşama, herkesin birbirinin haklarına riayet etmesini sağlayacak bir hukuk düzeni kurma yükümlülüğü altındadır. Diğer bir deyişle bireyler, özgür bir şekilde yaşayabilmek için hukuk kurallarına itaat etmek zorundadır. Burada hukuka itaat yükümlülüğünün temeli, bireylerin özgür bir şekilde yaşamalarını sağlayan medeni toplumun adil hukuk kurallarıdır. Her ne kadar geleneksel sözleşme yaklaşımına sahipse de hukuka itaat yükümlülüğünü, sözleşmeye veya rızaya değil de bu sözleşme veya rıza sonucunda ortaya çıkan toplum düzeninin sahip olduğu niteliklere dayandırması sebebiyle Kant’ın iradeci bir görüşü değil de iradeci olmayan bir görüşü benimsediği ileri sürülebilir. Kant’ın bu görüşleri için bkz. Immanuel Kant, **The Metaphysics of Morals**, Translated by Mary Gregor, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, § 41, § 42, pp. 120-122. Kant’ın bu görüşlerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Simmons, **Is There a Duty to Obey the Law?**, pp. 150-155; Simmons, “Justification and Legitimacy”, pp. 155-156.

⁴⁴ Rawls, **A Theory of Justice**, pp. 336-337.

⁴⁵ Rawls’un yükümlülük ve ödev hakkındaki görüşleri için bkz. Rawls, **A Theory of Justice**, pp. 111-113. Ayrıca bkz. Klosko, “Political Obligation and the Natural Duties of Justice”, p. 253; Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, p. 147.

olduğu kabul edilebiliyorsa veya mevcut koşullar çerçevesinde adil olmasını beklemekte akla ve mantığa aykırılık yoksa herkes kendi payına düşeni yapma konusunda doğal bir ödevde sahiptir."⁴⁶

Yukarıdaki alıntıya daha yakından bakıldığında doğal adalet ödevinin belirli unsurlardan oluştuğu görülür. Bireyler öncelikle hâlen varolan ve *kendisine taalluk eden* (kendisi hakkında sonuç doğuran uygulamalara sahip) adil kurumları desteklemeli ve bu kurumların hayatını devam ettirebilmesi için üzerine düşeni yerine getirmelidir. Fakat bu yetmez; ayrıca henüz kurulmamış olan adil kurumların da kurulmasına ve hayata geçirilmesine, ağır bedeller ödemek zorunda kalmamak koşuluyla katkı sağlamalıdır⁴⁷.

Doğal adalet ödevi, temel özellikleri itibariye adil denebilecek bir toplunun her üyesini bağlar. Üstelik bireysel tutum ve davranışları, içinde bulunduğu koşullar ne olursa olsun herkes, adil kurumları destekleme ve geliştirme konusunda eşit bir yükümlülüğe sahiptir. Buna karşılık adil olmayan siyasi kurumlara sahip bir toplumda bireylerin böyle bir ödevi yoktur. Rıza göstermiş olsalar bile bireyler, adil olmayan kurumlara itaat etmek zorunda değildir⁴⁸.

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını doğal adalet ödeviyle izah eden bu kurama yöneltilebilecek en önemli eleştiri şudur: Öncelikle Rawls'un adil kurumların bireyler açısından ödev doğurabilmesi için şart koştuğu *taalluk etme* ile ne anlaşılması gerektiği çok net değildir. Rawls, fazla geniş olmaması için adalet ödevini sadece bireylere taalluk eden, yani bireyler hakkında sonuç doğuran uygulamalara sahip adil kurumlarla sınırlandırmak istemiş gibi görünmektedir. Fakat doğal adalet ödevi kuramlarının gücünü zayıflatan tam da bu sınırlandırma girişimidir. Zira eğer taalluk etme koşulunun, bireyin kendi toplumunda yer alan adil kurumlarla arasındaki ilişkiden kaynaklanan özel bir ödevin varlığına dayanak oluşturduğu kabul edilirse hukuka itaatin doğal bir ödev olduğunu söylemek zorlaşır. Zira burada hukuka itaat ödevinin doğmasını sağlayan, kurumların adil olup olmaması değil, birey ile arasında kurulan ilişkinin bizatihi kendisidir. Bireyin, ilişkili olduğu kurumlara itaat etmek zorunda olması için doğal adalet ödevi gibi özel bir ahlâki zorunluluğa da gerek yoktur. Burada bireyin ödevi, bile isteye ilişkiye geçmesinden kaynaklanır ve bu özelliğiyle iradi bir ödevdir. Yani bu şekilde kabul edildiğinde doğal adalet ödevi, doğal bir ödev değil iradi bir ödevdir, yani yükümlülüktür. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı yine iradeci bir yaklaşımla izah edilmiş olur.

Şayet taalluk etme koşulunu görmezden gelip doğal adalet ödevinin her adil kurum için geçerli olduğunu söylersek bu kez de hukuka itaat yükümlülüğünün uygulama alanını bir hayli genişletmiş oluruz. Zira bu durumda doğal adalet ödevi dünya üzerinde nerede ortaya çıkarsa çıksın her adil kurumun desteklenmesini ve geliştirilmesini gerektirecek bir niteliğe sahip olur. Bu da hukuka itaat yükümlülüğünün belirli bir topluma özgü olma koşuluna aykırıdır⁴⁹.

⁴⁶ Rawls. **A Theory of Justice**, pp. 334.

⁴⁷ Greenawalt, "Natural Duty to Obey Law", p. 13; Simmons, **Moral Principles and Political Obligation**, p. 147.

⁴⁸ Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, p. 147.

⁴⁹ Doğal adalet ödevine yönelik bu eleştiri silsilesi için bkz. Simmons, **Is There a Duty to Obey the Law?**, pp. 158-170. Doğal adalet ödevine yönelik bu eleştirileri, gerçek hayattan alınan örneklerle cevaplandırmayı amaçlayan bir çalışma için bkz. Jeremy Waldron, "Special Ties and Natural Duties", **The Duty to Obey the Law**, Ed. by

Bu eleştirilerden hareketle hukuka itaat yükümlülüğünü doğal adalet ödevi kabul eden kuramların da yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu durumda hukuka itaat yükümlülüğünü hem iradeci olmayan bir yaklaşımla temellendiren, hem de belirli bir topluma ve hukuk düzenine özgü olma koşuluna uyan başka bir kurama ihtiyaç vardır. Hukuka itaat yükümlülüğünü belirli toplumsal rol ve statülere dayandıran toplumsal aidiyet kuramları, bu iki koşulu yerine getirdiği iddiasındadır.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünü Toplumsal Aidiyet Duygusuna Dayandırma

Hukuka itaat yükümlülüğünü toplumsal aidiyet duygusundan türeten kuramların günümüzdeki en önemli temsilcisi ünlü Amerikalı siyaset ve hukuk felsefecisi Ronald Dworkin'dir (1931-2013). Dworkin ünlü eseri *Law's Empire*'da (1986) hukuka itaat yükümlülüğü hakkındaki görüşünü şu sözlerle özetler:

“Siyasal meşruiyetin –siyasal toplumun, ortak toplumsal kararlar aracılığıyla üyelerini yükümlü kılma hakkının– en iyi savunusu, filozofların bulmayı umduklarının aksine, sözleşme veya adalet ödevi veyahut da fair play yükümlülükleri gibi yabancılar arasında da geçerli olabilecek zor kaynaklardan değil de kardeşlik ve topluluk gibi daha verimli kaynaklardan ve bunlara bağlı yükümlülüklerden çıkarılabilir. Siyasal topluluğun bizzat kendisi tıpkı aile, arkadaşlık ve diğer yerel ve mahrem birliktelikler gibi yükümlülüğe gebe dir.”⁵⁰

Hukuka itaat yükümlülüğünü toplumsal aidiyet duygusundan türeten kuramların temel özellikleri şöyle özetlenebilir⁵¹:

Öncelikle yukarıda da belirtildiği üzere bu kuramlar iradeci değildir. Başta rıza kuramları olmak üzere iradeci kuramların iddia ettiğinin tersine gerçek siyasi toplumların hiçbir bireylerin iradi davranışları sonucunda ortaya çıkmış değildir. Bildiğimiz iradi topluluklara da benzemez. Hepimiz siyasi toplumlarda doğarız. Bu toplumların üyesi olmayı tercih etmeyiz. Toplumsal aidiyet kuramları, bu tespitle yetinmez. Toplumsal aidiyetin belirli yükümlülükler getirdiğini, toplumun kuruluşu iradi olmadığı gibi bu yükümlülüklerin de bizim irademiz dışında doğduğunu kabul eder. Yani iradeci kuramlardan farklı olarak hukuka itaat yükümlülüğünün temelinde bireylerin iradi tercihleri değil, toplumda sahip oldukları rol ve statülerle toplumsal aidiyet duyguları yer alır.

Toplumsal aidiyet kuramlarının ikinci özelliği, toplumda yaşayan bireylerin ahlâki tecrübelerine dayanmasıdır. Gündelik hayata bakıldığında çoğu kişinin ahlâki yaşamı, hiç de iradi tercihler tarafından yönetilmez. Pek çok ahlâki ödev, iradi değildir. İradeci kuramlar gündelik hayatın bu özelliğini görmezden geldiğinden hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını gerçekçi şekilde izah edememiştir.

Toplumsal aidiyet kuramlarının üçüncü özelliği, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden herhangi bir kuramın uyması gereken, belirli

William A. Edmundson, Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1999, pp. 271-299, *passim*.

⁵⁰ Ronald Dworkin, **Law's Empire**, 10th Ed., Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1997, p. 206. Dworkin'in bu konudaki görüşlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Leslie Green, “Associative Obligations and the State”, **Dworkin and His Critics**, Ed. by Justine Burley, Oxford, Blackwell Publishing, 2004, pp. 267-284, *passim*.

⁵¹ Bu özellikler için bkz. A. John Simmons, “Associative Political Obligations”, **Ethics**, Vol. 106, No. 2, 1996, pp. 247-273, pp. 248-252.

bir topluma ve hukuk sistemine özgü olma koşulunu yerine getirmeleridir. Bireyler ile üyesi oldukları toplum arasında özel bir bağ vardır. Hukuka itaat yükümlülüğü işte bu bağdan kaynaklanır. Bu özelliğiyle toplumsal aidiyet kuramları doğal adalet ödevine dayanan kuramların da eksigini kapatmayı amaçlar.

Toplumsal aidiyet kuramlarının dördüncü özelliği hukuka itaat yükümlülüğü ile aile ilişkilerinden kaynaklanan yükümlülükler arasında benzerlik kurmasıdır. Devlet ile aramızdaki ilişki de tıpkı ailevi ilişkiler gibi kendimizi içinde bulduğumuz, herhangi bir anlaşma veya sözleşme ile kurulmayan bir ilişkidir. Bu tür ilişkiler, karşı tarafa yönelik özel bir sadakati, ilgiyi ve saygıyı gerektirir.

Toplumsal aidiyet kuramlarının son özelliği ise yerel toplumsal pratiklerin normatif etkiler doğurduğunu kabul etmeleridir. Toplumsal pratiklerimizin yükümlülük doğurması, ne rıza gibi irademizin ürünü olduğundan, ne en çok faydayı hasıl ettiğiinden, ne de herhangi bir ahlâk ilkesine uygunluktan kaynaklanır. Hukuka itaat yükümlülüğü de dahil her türlü siyasi yükümlülük, siyasi bir topluma üyeliğin doğal bir sonucudur. Siyasi bir topluma üyelik, tamamen toplumsal pratiklerle belirlenen toplumsal bir olgudur. Toplumsal üyelikten doğan yükümlülüklerimizin içeriği de yine toplumsal olgular tarafından belirlenir. Toplumsal pratiklerimiz de, toplumsal pratiklerimiz tarafından belirlenen yükümlülüklerimiz de söz konusu pratiklerimize içkin değerlere başvurmakla temellendirilebilir ancak⁵².

Toplumsal aidiyet kuramlarına yöneltilebilecek ilk eleştiri, gündelik ahlâki tecrübelerin bağlayıcılığına yönelik vurgunun gerçeği yansıtmadığı şeklindedir. Pek çok kişi, belirli bir topluluğa üyeliğin doğurduğu yükümlülüklerin neler olduğu konusunda açık ve net bir fikre sahip değilken, siyasi yükümlülüklerin içeriği hakkında hemen hemen herkes hemfikirdir. Buna göre siyasi yükümlülüklerin başında hukuka itaat gelir. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğünü, toplumsal üyelikten doğan yükümlülüklerle izah etmek pek de mümkün değildir.

Velev ki hukuka itaat yükümlülüğü gündelik ahlâki tecrübelerden hareketle temellendirilebilsin, belirli bir toplumun üyesi olarak yaşadığımız ahlâki tecrübeler, hukuka itaat yükümlülüğüyle karşılaştırıldığında çok daha cemaatçidir. Kuşkusuz hukuka itaat yükümlülüğü bir klübe, bir derneğe veya partiye üyelikten kaynaklanan yükümlülükler gibi değildir. Fakat bir kabileye, bir aileye üyelikten veya arkadaşlık ilişkisinden kaynaklanan yükümlülüklerle de pek benzemez. Bir topluluğa üyeliğin getirdiği ortak menfaatler, değerler, hayat planları, beklentilerden doğan aidiyet duygusu, çağdaş siyasi toplumlar açısından geçerli değildir.

Sonuç itibarıyla toplumsal aidiyet kuramları da hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmede başarısızdır. Toplumsal aidiyet duygusunun bir takım yükümlülüklerle yol açtığı kabul edilse bile bu tür yükümlülükler ancak küçük ölçekli topluluklar için geçerlidir. Günümüzde büyük ölçekli karmaşık toplumlar açısından bireyler ile hukuk arasındaki ilişki salt aidiyet duygusuyla izah

⁵² Hukuka itaat yükümlülüğünü toplumsal aidiyet duygusuna dayandıran kuramların temel görüşlerinin ayrıntılı şekilde ele alındığı bir çalışma için bkz. Hurton, **Political Obligation**, pp. 158-167.

edilemez. Dolayısıyla hukuka itaat yükümlülüğünü toplumsal aidiyet duygusundan kaynaklanan yükümlülüklerden saymak mümkün değildir⁵³.

Buraya kadarki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden kuramların, bu yükümlülüğü temellendirmek için başvurdukları ahlâki ilkeler, tek başlarına ele alındıklarında tutarlı ve geçerli kabul edilebilirse de hukuka itaati temellendirmede yetersiz kalmaktadır. Hukuka itaat yükümlülüğünü temellendirmedeki bu başarısızlık, bu tür bir yükümlülüğün varlığını reddetmeye götürür. Dolayısıyla bu noktada hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını reddetmenin ne anlama geldiği üzerinde durmak gerekir.

Hukuka İtaat Yükümlülüğünün Reddi

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul eden kuramların başarısızlığı, bu tür bir yükümlülüğün hiçbir şekilde temellendirilemeyeceği, dolayısıyla tamamen reddedilmesi gerektiği sonucuna götürebilir. Nitekim 1970'lerden itibaren hukuka itaat yükümlülüğünün varlığına şüpheyile yaklaşan görüşlerin arttığı görülmektedir⁵⁴.

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığına karşı geliştirilen şüpheci görüşlerin en dikkat çekenini *felsefi anarşizm* ismiyle anılan kuramdır⁵⁵. Burada ele alındığı anlamıyla felsefi anarşizmin en önemli temsilcisi Robert Paul Wolff'tur. Temel görüşleri *In Defense of Anarchism* (1970) isimli eserinde yer alan Wolff, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını reddetmekle kalmaz, hiçbir siyasi iktidarın meşru otoriteye sahip olmadığını ve olamayacağını da ileri sürer. Zira Wolff'a göre bireyin özerkliği düşüncesi ile otorite kavramı hiçbir şekilde uzlaştırılmaz:

“Devletin alâmet-i farikası otoritedir, yani yönetme hakkıdır. Kişinin temel ahlâki yükümlülüğü ise özerkliktir, yani yönetilmeyi reddetmedir. Bu durumda bireysel özerklik ile devletin sahip olduğu varolan otorite arasında çatışma çözülemez gözükmektedir. Kişi, kendisini kararlarının sahibi olmaya zorlayan ahlâki yükümlülüğünü yerine getirmede ısrar ettiği sürece, devletin otorite iddiasına karşı direnecektir. Bir başka deyişle kişi, devletin koyduğu yasalara, salt

⁵³ Bu eleştiriler için bkz. Green, “Law and Obligations”, pp. 534-535; Simmons, “Associative Political Obligation”, pp. 272-273.

⁵⁴ Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığına yönelik şüpheci yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açan tarihsel bağlam için bkz. Honoré, “Must We Obey? Necessity As A Ground of Obligation”, p. 43

⁵⁵ Felsefi anarşizm, hiçbir devletin meşru olamayacağını kabul etmekle birlikte siyasi anarşizmin aksine gayri meşru kabul ettiği bu devletlere karşı yıkıcı veya zarar verici her türlü düşmanca hareketi, siyasi bir müdahaleyi gerekli görmez. Felsefi anarşizme göre bazı durumlarda gayri meşru dahi olsa mevcut devletin koyduğu kurallara uymayı gerektiren ahlâki gerekçeler bulunabilir. Bireyin devlet karşısında göstermesi gereken tavır da işte bu tür ahlâki gerekçelerin varolup olmadığını her somut durum açısından ayrı ayrı değerlendirmektir. A. John Simmons, “Philosophical Anarchism”, A. John Simmons, **Justification and Legitimacy: Essays on Rights and Obligations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2001 pp. 102-121, pp. 108-109. Genel olarak anarşizm ve türleri hakkında bkz. Foti Benlisoy, “Anarşizm”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, 2. Baskı, Ed. by H. Birsen Örs, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 351-411, s. 357-360; Gürler, **Hukuka İtaat Yükümlülüğü ve Sınırları**, s. 216-220; Hurton, **Political Obligation**, pp. 109-123; Colin Ward, **Anarchism: A Very Short Introduction**, Oxford, Oxford University Press, 2004, 1-14.

*devlet koyduğu için itaatle yükümlü olduğunu inkâr edecektir. Bu açıdan bakıldığında özerklik değeriyle örtüşen tek siyasal görüş anarşizmdir.*⁵⁶

Wolff'a göre meşru otorite veya kısaca otorite, kural koyma, uygulama ve muhataplarından kendisine itaat etmesini isteme hakkına sahip olmak demektir. Otoriteyi bu şekilde tanımlayan felsefi anarşizmin temelinde, otoritenin meşruluğu ile itaat yükümlülüğünün birbirinden ayrılamaz, koparılamaz iki kavram olduğu şeklinde bir varsayım vardır. Dolayısıyla şayet hukuka itaat yükümlülüğü lehine ileri sürülen hiçbir argüman kabul edilemezse meşru otoritenin varlığını kabul de mümkün değildir. Böylece sadece bireylerin hukuka itaat yükümlülüğünün bulunmadığı değil, fiili veya farazi hiçbir siyasal otoritenin, dolayısıyla hiçbir hukuk sisteminin de meşru olmadığı sonucuna varılır⁵⁷.

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı karşısındaki şüphelerin mutlaka felsefi anarşizme sonuçlanacağını düşünmek fazla aceleci davranmak olur. Hukuka itaat yükümlülüğünün reddi mutlaka felsefi anarşizmi kabul etmeyi gerektirmez. Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığına yine şüpheyle yaklaşan, fakat felsefi anarşizmi savunmayan başka bir görüş de pekâlâ mümkündür.

Bir yandan hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul etmeyen, ama diğer yandan mutlaka felsefi anarşizmi savunmak zorunda da olmayan böyle bir yaklaşım, öncelikle siyasal otoritenin meşruluğu sorunu ile hukuka itaat yükümlülüğü sorununu birbirinden ayrı ele almayı gerektirir. Diğer bir deyişle siyasal otoritenin meşruluğunu temellendirmek için ileri sürülen argümanlar ile bireylerin siyasal otoriteye karşı sahip olduğu yükümlülükleri temellendirmek için başvurulan argümanlar aynı olmak zorunda değildir. Bu anlamda iktidar-dakilerin, hangi koşullarda ahlâki bir hak olarak kural koyma iddiasında bulunabilecekleri sorunu *siyasal otorite* sorunuyla vatandaşların, otorite iddiasında bulunanlara hangi koşullarda ahlâken itaat etme yükümlülüğünün olduğu *hukuka itaat yükümlülüğü* sorunudur. Böylece hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı reddedilse bile siyasal otoritenin meşruluğu yine de kabul edilebilir. Hem otoritenin meşruluğunu kural koyma, uygulama ve muhataplarından itaat talep etme hakkı olarak tanımlamak, hem de bireylerin otoritenin bu taleplerini yerine getirme yükümlülüğü olmadığını savunmak hiç de imkânsız değildir. Nitekim günümüzde pek çok düşünür, hukuka itaat yükümlülüğünün varlığını kabul etmezken, meşru otoritenin varlığını kabul etmekte, meşruiyetin ahlâki temeline ilişkin farklı kuramlar geliştirmektedir⁵⁸.

⁵⁶ Robert Paul Wolff, **In Defense of Anarchism**, Reprinted With a New Preface, London, University of California Press, Ltd., 1998, p. 18.

⁵⁷ Felsefi anarşizmin hukuka itaat yükümlülüğünün reddi ile siyasal otoritenin meşruiyetinin reddi arasındaki ilişkiye dair düşünceleri için bkz. Simmons, **Moral Principles and Political Obligations**, pp. 195-201. Simmons bir başka eserinde de devletin varlığının haklılaştırılması [justification] ile siyasal otoritenin meşruiyeti [legitimacy] arasında fark olduğunu söyler. Her ne kadar hiçbir siyasal otorite meşru kabul edilemese de bu durum, devletin varlığının haklılaştırılmayacağı anlamına gelmez. Locke'tan hareketle bir devletin varlığını haklı gösteren sebeplerini inceleyen Simmons, yine de siyasal otoritenin meşruluğunu kabul etmez. Diğer bir deyişle varlığı ne kadar gerekli olursa olsun hiçbir devlet, vatandaşlarından kurallarına itaat etmesini isteme hakkı anlamında bir meşruiyete sahip değildir. Simmons'un devletin varlığını haklılaştırma ile siyasal otoritenin meşruiyetini birbirinden ayıran bu ilginç görüşleri için bkz. Simmons, "Justification and Legitimacy", *passim*.

⁵⁸ Hukuka itaat yükümlülüğü ile otoritenin meşruluğu sorunlarını birbirinden ayırarak izah etmek gerektiğini savunan görüşler için bkz. Rolf Sartorius, "Political Authority

Hukuka itaat yükümlülüğü sorunu ile siyasi otoritenin meşruluğu sorunlarını ayrı ayrı ele alıp, farklı argümanlarla izah etmek suretiyle felsefi anarşizmin iddialarını geçersiz kılma çabasının da pek başarılı olduğu söylenemez. Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığı reddedildikten sonra siyasi otoritenin kural koyma ve uygulama hakkını, dolayısıyla da meşruiyetini tek başına temellendirmek pek de mümkün değildir. Zira siyasi otoritenin kural koyma ve uygulama hakkı, aynı zamanda muhataplarından bu kurallara uymasını isteme hakkını da içerir. Dolayısıyla siyasi otoritenin, muhataplarından itaat etmelerini isteme hakkı, muhataplarının ise siyasi otoritenin koyduğu kurallara itaat yükümlülüğü vardır. Yani bu iki kavram, iddia edildiğinin aksine birbirinden ayrı ele alınamaz. Bu durumda hukuka itaat yükümlülüğünün reddi, ister istemez siyasi otoritenin meşruiyetinin de reddedilmesi sonucuna götürür⁵⁹.

Hukuka itaat yükümlülüğü ile siyasi otoritenin meşruiyeti arasındaki ilişkiye daha yakından bakıldığında, aslında bu iki sorunun mutlaka ayrı ayrı ele alınması gerekmediği görülür. Bunun için siyasi otoritenin, dolayısıyla da hukukun kendisini nasıl ortaya koyduğu üzerinde durulmalıdır. Nitekim günümüzde hukuka itaat yükümlülüğü tartışmaları, daha çok hukukun otoritesinin ne anlama geldiği sorusu etrafında yürütülmektedir. Bu tartışmalarda ileri sürülen yaygın bir görüşe göre fiilen otorite sahibi olsun veya olmasın hukukun her zaman *otorite iddiası* taşıdığı söylenebilir. Hatta hukuk, otorite iddiasında bulunmak zorundadır, aksi takdirde hukuku diğer norm düzenlerinden ayırmak pek de mümkün olmaz. Bu anlamda otoritenin geleneksel tanımında bir sorun yoktur; otorite hem kural koyma, hem bu kuralları uygulama, hem de bireylerden bu kurallara uymasını talep etme hakkıdır. Bu hak aynı zamanda hukukun meşruiyetini de sağlar. Fakat hukukun otorite iddiasında bulunması, gerçekten otorite sahibi olduğu anlamına gelmez. Diğer bir deyişle bir hukuk sisteminin bireylerden itaat etmesini istemesi, bireylerin mutlaka itaat etmek zorunda olduğu anlamına gelmez. Hukukun otorite iddiası, bireylerin itaat yükümlülüğü sonucunu doğurmaz. Şayet hukuk, bu iddialarını ispat edebiliyorsa gerçekten otorite sahibidir. Bu durumda bireylerin de itaat yükümlülüğü doğar. Fakat bu herkes için, her durumda, her hukuk kuralı için geçerli değildir⁶⁰.

and Political Obligation”, **Virginia Law Review**, Vol. 67, No. 1, 1981, pp. 3-17, *passim.*; William A. Edmundson, “Legitimate Authority Without Political Obligation”, **Law and Philosophy**, Vol. 17, 1998, pp. 43-60, *passim.*; Christopher Heath Wellman, “Toward a Liberal Theory of Political Obligation”, **Ethics**, Vol. 111, 2001, pp. 735-759, pp. 741-740; David Lefkowitz, “Legitimate Political Authority and The Duty of Those Subject to It: A Critique of Edmundson”, **Law and Philosophy**, Vol. 23, 2004, pp. 399-435, pp. 399-400.

⁵⁹ Green, **The Authority of the State**, pp. 237-239.

⁶⁰ Joseph Raz, “Authority, Law and Morality”, Joseph Raz, **Ethics in the Public Domain (Essays in the Morality of Law and Politics)**, Revised Edition, Oxford, New York, Oxford University Press, 1996, pp. 210-237, pp. 215; Kenneth Einar Himma, “Law’s Claim of Legitimate Authority”, **Hart’s Postscript (Essays on the Postscript to The Concept of Law)**, Reprinted, Ed. by Jules Coleman, Oxford, Oxford University Press, 2004, pp. 271-309, pp. 273-276; Green, **The Authority of the State**, pp. 239-240. Hukukun, varlığını sürdürebilmek için otorite iddiasında bulunması gerektiği gerçeği ile fiilen otorite sahibi olması arasındaki fark şu örnekle daha iyi anlaşılabilir: Örneğin ateistler ve farklı inanca sahip Hristiyanlar tarafından kabul görmese bile Papa’nın günahsız olduğu düşüncesi, ahlâki bağlayıcılık iddiası taşıma özelliğini kaybetmez. Salt bazı kişiler inanmıyor diye Papa’nın bu iddiasından vazgeçmesi beklenemez. Pek çok

Birey ile arasındaki ilişkinin niteliğine göre hukuk, otorite sahibi olur ve söz konusu birey açısından da yükümlülük doğurur. Dolayısıyla hukukun otoritesinin olup olmadığı, her birey ile ayrı ayrı kurulan ilişkiye göre belirlenir. Şayet o ilişkide hukukun otorite iddiası ispatlanabilirse birey hukuka itaatle yükümlüdür. Eğer ispatlanamazsa bireyin de hukuka itaat yükümlülüğünün olduğu söylenemez. Sonuç itibariyle toplumdaki bireylerin her biri, hukuk ile arasındaki ilişkinin niteliğine bakarak hukukun kendi üzerinde otorite kurup kurmadığına ve bunun karşısında itaat yükümlülüğü altına girip girmediğine yine kendisi karar verecektir. Eğer birey ile arasındaki ilişkinin niteliği gereği hukukun, sadece ilişkiye taraf olan bireyin üzerinde otorite kurduğu söylenebiliriyorsa yine sadece o birey açısından ve o ilişkiye özgü olarak itaat yükümlülüğünün doğduğu ileri sürülebilir⁶¹.

Değerlendirme

Hukuka itaat yükümlülüğünün varlığına yönelik eleştirel ve kuşkucu itirazları da dikkate alarak bireylerin hukuka itaat yükümlülüğü olup olmadığı sorusuna aşağıdaki önermelerle şöyle cevap verilebilir⁶²:

- Hukukun söylediğini yerine getirmek için çoğunlukla geçerli sebepleri-miz vardır.
- Toplumun bazı üyeleri için hukuka itaat ahlâki bir yükümlülüktür.
- Bazı hukuk kuralları da vardır ki herkesin itaat yükümlülüğü bulunur.
- Toplumun her üyesinin, her hukuk kuralına ahlâki bir itaat yükümlülüğü vardır.

Yukarıdaki önermelerden sadece ilk üçü, bireylerin hukuk karşısındaki ahlâki tutumunu izah etmede geçerlidir. Dördüncü önermenin kabulüyle pek mümkün gözükmemektedir.

toplumsal kurumun temel özellikleri, üyelerinin ona atfettiği anlama göre şekillenir, yoksa iddialarının makûl veya ahlâken kabul edilebilir olup olmamasına göre değil, Green, "Law and Obligations", pp. 542-543. Hukukun normatif iddialarının aslında otorite şeklinde yorumlanamayacağını ileri süren zıt bir görüş için bkz. Philip Soper, "Law's Normative Claims", **The Autonomy of Law (Essays on Legal Positivism)**, Ed. by Robert P. George, Oxford, New York, Oxford University Press, 1996, pp. 215-247, *passim*.; Greenawalt, **Conflicts of Law and Morality**, pp. 6-24.

⁶¹ Hukuka itaat yükümlülüğüne ilişkin bu yaklaşım, otorite kavramının zorunlu bir ihtiyaç olduğunu, hukukun toplumdaki koordinasyon sorunlarını çözmek için otoriteye sahip olması gerektiğini, âdeta dikişsiz bir ağ gibi herkesi kuşattığını, dolayısıyla bireylerin hukuka bu niteliğinden ötürü itaat etmesi gerektiğini söyleyen bir görüş tarafından eleştirilmiştir. Bkz. John Finnis, "The Authority of Law in the Predicament of Contemporary Social Theory", **Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy**, Vol. 1, 1984-1985, pp. 115-137, *passim*. Finnis'in bu eleştirisine Raz'ın verdiği cevap için bkz. Joseph Raz, "The Obligation to Obey: Revision and Tradition", Joseph Raz, **Ethics in the Public Domain (Essays in the Morality of Law and Politics)**, Revised Edition, Oxford, New York, Oxford University Press, 1996, pp. 341-354, 350-354. Bu iki düşünür arasındaki tartışmanın değerlendirilmesi için bkz. Sevtap Metin, "Hukuki Otorite Kavramının İki Yönü: Raz ve Finnis", **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: II, S: 1-2, 2007, s. 43-60, *passim*.; Leora Batnitzky, "A Seamless Web? John Finnis and Joseph Raz on Practical Reason and the Obligation to Obey the Law", **Oxford Journal of Legal Studies**, Vol. 15, No. 2, 1995, pp. 153-175, *passim*.

⁶² Bkz. Green, "Law and Obligations", p. 541.

Son olarak belirtmelidir ki her ne kadar herkesin, her hukuk kuralına, salt hukuki niteliğinden ötürü, içeriğine bakmaksızın itaat etmesini gerektiren bir ahlâki yükümlülüğünün varlığı kabul edilemeye de bireylerin hukuk karşısında yine de bir takım yükümlülükleri vardır. İtaat derecesine varmayan bu yükümlülükler hukukun üstünlüğü ilkesine saygı, hukuku bilme, hukuku geliştirme örnek gösterilebilir⁶³.

Böylece birey ile hukuk arasındaki ilişki, itaat gibi hayli ağır bir ahlâki yükümlülükle değil de, daha çok sorumluluk düşüncesinden kaynaklanan ölçülü bir saygı ve benimseme ile izah edilebilir. Bu tutum, bir yandan ahlâki gerekçesi ne kadar makûl görünürse görünsün hukukun bize yönelik taleplerine körü körüne boyun eğmemizi engeller; hukuka uyma konusunda salt korku, endişe, alışkanlık veya gündelik çıkar beklentisinin ötesine geçebilmeyi mümkün hâle getirir. Diğer yandan hukukun asgari düzeyde bile olsa ahlâki bağlayıcılığının hiçbir şekilde tanınmadığı, hukuki güvenliğin ortadan kalktığı, her türlü hak ve yükümlülüğün anlamını yitirdiği, keyfiliğin hüküm sürdüğü tam bir kargaşa ortamına düşme tehlikesini ortadan kaldırır.

⁶³ Bu yükümlülükler için bkz. Joseph Raz, "Respect For Law", Joseph Raz, **The Authority of Law (Essays on Law and Morality)**, Reprinted, Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 250-261; Green, "Law and Obligations", pp. 543-547.